

## Повість

### I.

Історія художника Альоші починається від того дня, коли він залишив спустошені маєтки пана Келіповського в порізаних, поділених новими межами степах і без жодних планів на майбутнє дістався великого міста. Це трапилось на тринадцятому році його життя, саме тоді, коли бажання ще можуть рятуватися фантазією, що своїм негасимим огнем запікає, затамовує біль від нездійснених юних поривів. Саме тоді, коли її негасимий вогонь переходить в печаль і та починає світитися в очах того, хто носить її в своєму серці.

Так було і з Альошею, хоч ми зовсім не знаємо ні його минулого, ні його батьків, ні їхньої вдачі, ні їхнього життя, або знаємо з того дуже мало і то лише саме загальне. Ось ці скупі відомості: десь, колись була велика земельна фабрика, пишна латифундія ясного пана Келіповського, що володів п'ятьма тисячами десятин і десятками економій. В тих економіях вічно кректали строкові робітники з сірим кольором облич, з вузлами замість рук та ніг, з горбами замість спин і з згустками чорної крові, перемішаної з чорноземом у грудях, замість сердець і душ. Там були й стрункі робітниці, гнучкі в своїх таліях, бистрі на працю й червоні від молодого кохання. Та згодом і вони гасили свій огонь, що брався попелом і тяжким перегаром від брутальних тисків жорстоких і ненаситних у своїй звірячій силі прикажчиків, роз'їзних і пригінчих. Іноді сміливі мандрівники, багаті на щире слово й вогненні заклики, з'являлись то там, то там у цих латифундіях, сіючи буйне зерно. Бувало, що вони, рятуючись від панських псів, втікаючи глухої ночі на нові ґрунта, заносили в далекі губернії гарячі серця тих вогнекарих дівчат.

В такій економії десь народився в бур'яні Альоша. Це було в час наипишнішої пращ, і там, на полі, й залишився він лежати, загорнутий у лопухи, аж доки його мати, вогнекара дівчина, змогла прийти знову й

принести йому свої груди, повні молока й гіркості, їй не тяжко було переховувати свою дитину від чужих очей і негоди. Були там скирти, стайні, воловні. Альоші було тепло спати й рости. Від кізяків ішла гаряча пара, а польовий бур'ян гуляв йому в легенях буйними пахощами.

Так було, доки він виріс і став до роботи. Потому від економії залишилось непривітне згарище, а хутко й воно заросло лободою та густими калачиками. Їсти лишились самі лопуцьки та гіркий какиш у глибоких ровах колишньої економії. В тій дичині й пропадав Альоша.

Тоді один доброзичливий дядько підхопив його одного разу, самотнього, посадовив на воза й довів аж до міста.

— Оце, хлопче, тут тобі станція, — сказав він до Альоші. — Приют.

Потому він одвів Альошу до канцелярії й віддав за-відателю будинку при такому папірці:

"При сем прилагаємо як неможливо його нам більше содержувать бездомного хлопця з якономії потому що він голодує, а пам'ять підходяща і рука добра, також уміє малювать всяку всячину і виліплювать штучки, котрі виходять з глини інтересні на взгляд то може приют його приютить і дасть напрасно образование потому що мальчик пам'ятливий аж дивно що вдововеряється охвіціально.

Уповноважений сільради (такий то)".

Завідатель будинку посміхнувся, перечитавши того папірця, і звернувся до хлопця:

— Куди ж я тебе візьму? У мене повно. Так не можна. Куди ж я візьму?

— Візьміть! Хоч кров із носа, візьміть, — сказав дядько. — Потому що куди ж нам із ним потикатися? Ить воно може пропасти без наслідствія. Воно ж таке, звиніть, як каченя, утле. А шкода. Пастухів у нас і своїх стільки, що...

Альоша мовчазно стояв біля дверей. Сумними очима обводив стіни. По обличчю йому пересувалася тінь, немов у порцеляні хтось скаламутив прозору воду. Він підняв руку й ніяково застромив пальці в бронзову куделю, що вперто буяла йому над тихим чолом. Глянув на дядька, одвернувся й зітхнув:

— Якби в художествене!

Це була його мрія. Очі йому на мить зафосфорилися й потухли під віями, що тінню впали на них.

За дверима вже гуділи й верещали десятки голосів нестримних мешканців того будинку.

— Корішок, одступись! — гукнув чийсь смішно загрозливий голос. — Одступись, поки не дригнув, дай загляну...

— Одійди! Я сам.

— Одступись, бо поїду.

— Ти? А дивіться на нього! Він поїде!

— І поїду.

— На кому? Ану, на кому? Може, на мені?

— Одступись!

— Ух, ти ж. Пусти, я його кулупну в карточку.

Голоси покотилися клубком, ударилися в двері, змішалися з тупотінням і шарканням купи тіл, що схопилися, певне, в ручки.

— Що таке?

— Кого?

— Ей!

— Сюди!

— Новий! Привезли нового! Мамалигу!

Дядько труснув бородою — впало дві соломинки.

— Ич, які охвицери! — обернувся він до дверей.

А двері вже відчинилися; допитливі очі побігли павучками по Альоші — від голих потрісканих ніг до чуба, що в ньому нервово борсалась його прозора, хоч і брудна рука.

— Диви! Рудий. Кхе...

— Пс-с. Ти звідки взявся?

Завідувач нахмурих брови, спокійно сказав:

—Ану мені...

Хлопці заштовхали один одного:

— Ти не шуми!

— Чого шумиш?

— Не бачив чоловіка?

І засміялися.

Тоді завідувач спитав у хлопця:

— Як тебе звуть?

— Альоша, — відповів той.

— Так що ж мені робити з тобою, Альошо?

— Не знаю.

— Хм. Ах ти, художник золотоголовий.

Альоша підняв рівну стрілчасту брову.

— Як знаєте.

— Товаришу начальник, майте сочувствія, — сказав дядько. І тут ударив себе об поли й пішов до дверей.

— Значить, я поїду собі. Майте сочувствія.

— Їдьте, — сказав завідатель. — Їдьте собі, дядюшко. Нічого не зробиш.

Він узяв Альошу за руку. Так почалося для Альоші нове, небачене і незнайоме.

Жадібно, як воду спрагла земля, всмоктує він очима, вухами, всім тілом прекрасне південне місто. Воно шумить чарівним, незвичним шумом. Вулиці, повні гарячої снаги, переливаються в сонячній тремтінні, грають велетенськими шибамі, киплять у шварканні черевиків, зітхають стомлено під тінню дерев. Візники, підпершись батожилнами, закам'яніли на своїх високих сидіннях. Близько будинку пролітають трамваї, виблискуючи райдугами скла в золотих рамцях. Дзвонять дрібно, тривожно, часто.

"Дзінь-дзінь! Дзінь-дзінь!" — відгукується до них Альошине серце, налите вщерть незнаною радістю життя. Він одбігає од воріт, кидається в широкі розгони вулиць і, віддавшись їхній владі, ходить по місту, мов стуманілий. Все дивує його. Ідуть панелями розкішні жінки; від їхньої одежі віє незрима весна найкращими своїми пахощами. Які чудові гаманці на їхніх білих руках! Вони стають іноді на розі, підносять до сяючих очей ті гаманці й відчиняють їх. Тоді перед Альошею блискають казкові люстерка. Жінки виймають легкі, як вітерець, хустинки і витирають ними злегенька свої криваві губи. Але потому вони проводять хутко-хутко, майже неспіймано, якоюсь золотою свічечкою, і губи їм ще виразніше наливаються кров'ю. Вони проходять, лишаючи за собою солодкі пахощі великодня. Бачить Альоша, як струнко хитаються єдвабні спини та горять на сонці блискучі черевички. Потому він стає перед великим чорним казаном. Казан кипить біля панелі, випускаючи в вічі проходжим міцний і в'їдливий дух смоли. Забруднені руки двигают залізними киями, мішаючи в казані чорну смоляну кашу. Їхні плечі парують грізним потом, і жили надимаються на скронях, мов гадюки на воді перед грозою. Жінки обходять їх, закриваючи від диму обличчя. А йому хочеться схопити цеглину, вмочити її в чорну киплячку й пустити їм услід. Обличчя робітників суворо посміхаються до нього, і чийсь твердий лікоть відпихає його вбік.

— Не швендай під нотами! Забирайся...

Він одбігає на другий бік і задирає голову на високі риштовання, що обперізують буру нову кам'яницю. З го-ловокрутної височини падає стук цегли, дзвін залізного ланцюга і перегукування людей, що там ворухаться — між ребрами дощок і сволоків. Йому стає так весело, що хочеться підбігти до риштовання й подертися туди, нагору, хоч будуть лаятися, а може, і скинуть...

— Та не швендяй, ти! Бісеня. Вб'є... — кричать йому знову.

І в цю мить його увагу приковує нова зворушлива картина. Пройшла, далеко обминаючи панель, огрядна пані. Разок прозоро-жовтого намиста, великого, як гавині крашанки, тремтить їй на гладкій спітнілій шії. А поруч неї — біленький, скупаний у молоці, кудлатий собачка з червоною биндою попід черево. І ось на нього наскакує якийсь вуличний пес — чорний брудний волоцюга. Він хоче йому дати тирси, цьому молочному. Підбіг, вишкірив на нього свої великі, як гвіздки, зуби й показав вогкий, кривавий рот. Альоша рвонувся в захопленні до цього хороброго псюги. Але пані скрикнула перелякано і схопила на руки свого кудлатенького. Той заскавчав їй ніжно в обличчя. Відтак вони зникли за рогом. А псюга, впустивши похмуру голову на тротуар, став лизати гарячий асфальт.

Альоша поклав на зуби два пальці: дружньо свиснув. Собака підійшов, стомлено підвів на нього мокрі меланхолійні очі.

— Ковтни! — сказав Альоша. Він кинув йому шматочок чорної шкуринки. — Ти здорово їх налякав. — Потім він узяв його вухо, подране в щоденній гризні, і стиснув його між пальцями. Пес доброзичливо скривився і пішов за Альошею.

— Я не знаю, як на тебе казали до цього часу, — говорив Альоша, — а я на тебе казатиму Чорний. Але я не можу тебе взяти в будинок — там немає місця. Я сам ще недавно тут і нікого не знаю. Якщо траплятиметься, я даватиму тобі шкуринки, іноді в мене бувають. Тепер

я шукаю рудої глини. Тут нелегко її дістанеш. Хлопці казали піти на скелі, до моря, там десь є. Так, мабуть, я й зроблю.

Чорний ішов поруч, звівши голову, й іноді тикався мордою до Альошиної кишені.

— Що ти нюхаєш? А, знаю... Там, мабуть, залишилися крихти! Але їх зовсім небагато.

Він вивернув кишеню, і кілька крихот упало на каміння. Чорний одним рухом язика підхопив їх. Та що ж, тільки роздратував себе.

Вони підійшли до будинку.

На розхряпаних вікнах сиділи хлопці й співали. Їхні голоси, високі, неоднотайні, різали вухо дзвінком і гострим склом.

— О! о! Оно-но! — крикнули йому назустріч.

— Іде. Руда мамалига. Іде!

— Знайшов глини?

Вони покотилися з реготу. Альоша затиснув губи і раптом став.

— Пішов, — сказав він глухо до Чорного. — Тут ще може тобі влетіти по хряпах.

Потім увійшов у будинок і ліг на свій матрац. Кров поволі стікала йому від серця. Він відчув у грудях холодний тиск і порожнечу.

Чого вони?

— Знайшов глини? — питали його криком, а один цвіркнув йому слиною в обличчя.

— Теж хундожник знайшовся.

— Хундожник, і-гі-гі-гі, — заіржав другий, підлесливо догоджаючи тому здоровому, що кинув це слово з невимовним презирством.

— До зава лащиться, — писнув він далі і з цими словами закинув нижчий кінець убогого матраца на Альошину голову.

— Нєт, брось ці штучки. Раз ти Альоша, так будь ти Альоша, а то що ж ти? — сказав знову перший. — Це говорю тобі я, Матрос.

— А що ж я? — хрипко запитав Альоша. — Ну, що ж я?

— А канєшно!

— Що ж канєшно?

Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички.

— Що ж канєшно?

— А те, що брось!

— Що ж я бросю? Ну? Що ж я бросю?

— Обще, брось! Лучче шануйся. Не дуже-то кирпу гни і май в виду, що я виграв у тебе хліб — сьогодні й завтра, а кашу позавтра.

— Як виграв?

— Та так. Виграв — от і вже. Пойняв?

Хлопці зареготали і пішли до вікна. Вони вже знали: раз Матрос "виграв", то краще віддай, бо він не любить жартувати. Ще з порту такий: лучче не сердь його. Альоша глянув на нього і не витримав його впертого жорстокого погляду. Матрос стояв, заклавши в кишені руки, незграбний, високий. В плечах йому почувалася рвучка сила, хоч вони трохи ніби звисали. В цілій його постаті було щось таке, що ніби промовляло: "Не таких бачили". Грудина йому трохи запала; очі ворушилися під двома горбами надбрівних дуг, мов два тверді жуки з темно-зеленим відблиском. Пасма каштанового чуба брутально перетинали широке чоло, ніби закреслюючи якусь заховану думку, що пробивалася крізь них. Губи посміхалися краєчками презирливо й гордо. "Що там, мовляв, з тобою розмовляти, мізерний пагінку економії".

Жила-була Рос-сія,

велікая дер-жава... —

почав хтось із хлопців надзвичайно високо, з самовідданням і захватом. Відкинув назад голову, ударив у реберця, що тримав їх між пальцями.

Альоша заплющив очі, але гірка сльоза викотилася на щоку й поповзла йому в рот. Він схопився з матраца і, не дивлячись ні на кого, вибіг надвір.

— Аби тільки місце, де б я тут поклав глину... Я покажу їм... я покажу,  
— захлинався він пекучими словами.

Подвір'я було закидане старими побитими балцанками, ганчір'ям та іншим мотлохом. Альоша обдивився кожний куточок. Нарешті він став біля покинутої іржавої "буржуйки", що, притулившись до муру, стояла на трьох скалічених ніжках, нікому більше не потрібна.

— Єсть! — скрикнув він. — Ще й дверці... Ні дощ, ні-хто. Зачинив — і все.

Відтак він підхопив з собою шмат старого лантуха, що вже кілька днів приховував його на глину, і вийшов з подвір'я на глухішу вулицю, а там — подався до моря.

— На Отраду! Кажуть, на Отраді є.

Ще здалека шуміло неznане й величне море, дихало назустріч Альоші гострими пахощами.

Море!

Воно притягало, як казка; грало фантастичним гулом у схвильованій душі Альоші.

Він жадібно напружував зір, біг до нього з висхлими від огню губами... Ще одна вулиця, ще один ріг того великого будинку.

І от воно вдарило йому в вічі безконечним блиском своєї могутньої спини. Альоша став і захитався від несподіванки. Праворуч звисали, як хмари, важкі головаті скелі, немов викинуті з глибини морської в повітря невідомою силою. Від скель у безвість здіймався поораний хвилями зелений пінявий горб. То горб на спині моря!.. Тут віяв широкий вітер. Білі полотна надималися й гнали човники через рівчаки та провалля.

— Море... — прошелестів Альоша блідими губами, на яких засохла тонка плівка жаги. — От, море!

І він, розвіяний солоним вогким вітром, з шматиною, мов з прапором, у худій руці, підбіг до скелі й задер на неї голову.

— Ого, ти яка висока. А я на тебе видерусь. Он з того боку. Тут є мох, він не слизький.

Зручно й швидко пошкрябався з припічка на припічок, впирався голими колінами, хапав заломі сірого каменю тремтячими пальцями, сколупував обвітрені пухирі скелі й пнувся вгору. Серце, сповнене гордого захвату, натхненно працювало в розхристаних грудях, бронзова голова палала сміливою радістю.

— Я видирався ще й на вищі сосни. На них смола так живицею до підшви береться, як глей. Ух, вона й пахне!

Відтак він опинився на горі. Перед ним відкрилася широка черінь між скелями, де можна трохи наколупати глини. Хоча ж во'на тут і з піском потроху. Але він уже знає, що й до чого треба зробити. Лиш те, що її дурницею ще й не вколупнеш. Ну, та є на те шмат залізного обруча. А там на пісок знайти способу не важко. Отож не треба гаяти часу.

Але яке це море! От! Ну й же ж і сила... Земля проти нього — як кузочка.

Він ще постояв у задумі, вдивляючися в казкові обрії, що зливалися з сталевим відблиском води. Потому кинувся назад і швидко почав дзюбати й шкрябати жорстку черінь між скелями. І раптом спалахнула в ньому гірка образа.

— Я покажу вам! — простогнав він, затято прищулившись до скелі. — Ця глина така тверда, не вколупнеш залізякою. Але хоч би й зубами, то я візьму.

А глини було зовсім мало. Щоб добути її кілька пригорщів, він мусив колупатися до нестями. Гарячий піт обмив йому обличчя; зслоте волосся пристало вогкими пасмами до лоба. Пальці понабрякали йому, як граблі; під нігтями горів дрібними жаринками гострий пісок.

Альоша забув за будинок.

Сонце пройшло над ним в багряних хмарах і впало тяжкою головою на зелені гребені і захиталося на них — велике, розколоте на огненні сегменти.

Тоді він махнув шматтям свого рукава по обличчю, розправив спину і радісно скрикнув:

— Маємо!

Склав кінці шматини навхрест, зав'язав їх, підняв вузол.

— Тут є на кілька днів.

Гордим переможцем уперся в край скелі, напружив м'язи і стрибнув на другий припічок, відтам на третій, на четвертий, легко й безстрашно, наче жива пружина, відскакував від каменю і вже був долі. Тут лише помітив — вечір.

— Оце так так, — промовив він здивовано. — Що ж це я скажу завбудинку? Та що б не сказав...

І він пустився берега своєї нестримної фантазії, забувши про всі неприємності, що, може, чекають на нього.

Він виліпить із цієї глини отого чоловіка, що з своїми синами, а їх оповили гадюки... Можна буде бігати дивитись на бульвар щоразу. Там стоїть ця прекрасна робота. Або ні! Навіщо гадюки! Він зліпить чорта. От! Справжнього чорта. Але щоб він був справжній, то який він мусить бути? Шкода, він не бачив ніколи того чорта. Одначе він знає... Чорт стоятиме на скелі. Вітер... Рве йому одержу, якусь чорну ряднину на гострих плечах. Тут плесо... Нібито в нього під ногами. Плесо... Блищить вода, така густа, чорна, брудна, але блищить. І от стоїть чорт, і вітер роздирає йому

одежу. А він стоїть і отак руки йому. Ні, одна отак. Простяг. А друга... отак: ліктем випнулась, отак настовбурчилась, і підборіддям він пішов у груди; а лоб, як ото скеля, твердий і випнутий. Отак стоїть: аж страшно! От! А що! А вони казали... Ну? А ви ще й "хундожник, хундожник". От вам. Чорта...

Думки, радісні метелики, що живуть лише секунди, схоплювались і в рожевому піднесенні віяли на Альошине серце, та раптом падали, діткнувшись своїми прозорими крильцями якогось грубого несподіваного муру. Падали і, зломлені, трепетали в єдиному пориві до сонця, що десь лягло на обрії, впустило хмурі, важкі повіки.

Як зовсім смеркло, він підходив до міста.

Місто бризнуло зливою електрики; загуло йому назустріч вечірнім гомоном.

Здавалося, що море вийшло з берегів, шугнуло в осяйні канали вулиць і вирує, шумить, б'ється хвилями об камінне дно, об широкі асфальти. І раптом з глибин прориваються зойки автомобілів.

Різ'нуть прожектори, вдарять у вічі, засліплять, десь вихопиться потайна сирена, загарчить у спину і мчить далі тривожно, захекано.

Альоша зажмурих очі. На першому розі кинувся в чарівну лаву постатей, що сунулись пішоходами. Вони ритмічно, невпинно понесли його в своїх гарячих хвилях з завулка в завулок. А він, немов у блаженному трансі, бився в них попід ліктями, чиркав обличчям об ніжний шовк чиєїсь сукні, роздував широкі ніздрі і пробивався далі, відштовхуючи головою чиїсь пружкі стегна. Строката шумлива юрба шелестіла, сміялася, зітхала, плямкала й вигукувала над його головою, а він, затиснувши в заляклих пальцях кінці шматини з глиною, виривався іноді стуманілими очима в хвилеві прориви цієї юрби і швидко, нервово, розгублено шукав знайомі жовто-сірі стіни.

— Будинок! — скрикнув він раптом, побачивши через вулицю розхряпані вікна, а на них — кількох хлопців.

— Так і є, це наш будинок. От щасливо я добився.

Він шурхнув із юрби, перебіг вулицю і вже був на подвір'ї.

Тихо підійшов до своєї "буржуйки"; заховав до неї свій скарб — тяжко добуту глину. Прислухався. Будинок спав. Угорі потухло останнє вікно — певне, прийшла служниця — загасила. Він пішов до дверей і раптом зупинився.

На порозі мигтіла червона цяточка завбудинкової цигарки.

— Де ж це ти блукаєш, мій хлопче? — почув Альоша тихі, суворі слова.

— Я... на березі.

— Ти сьогодні не обідав.

— Але я... по глину.

— І що ж, приніс?

— Так! Я заховав її, а завтра ліпитиму.

— Іди, — сказав завбудинку, одступивши від дверей. — Іди лягай на свій матрац і спи. Тільки не ходи без дозволу так далеко і не повертайся так пізно. А там побачимо, що ти зліпиш.

Завбудинку простяг до Альоші руку, провів теплою долонею по обличчю і злегенька підбив йому щелепи.

— Може, ти й справді будеш у нас скульптором. Іди ж і спочивай.

Альоша впав на свій матрац. Солодкі хвили втоми пробігли його тілом, надимаючи суглоби вогнем і кров'ю. Він засвітився самовідданою вдячністю до завбудинку за його суворі слова і з тим радісним сяйвом поринув у глибоку тишу ночі...

Другого дня будинок шумів новиною. Перший вибіг на двір Пувичка, той веснянкуватий хлопець, що закидав йому на голову матрац. Він побачив Альошу в най-глухішому кутку подвір'я і цокнув пальцями.

— Гля! Мамалига! Що він там колупає? — Тихо навшпиньках підкрався до Альоші, зазирнув через плече і здивувався. Альоша, весь забруднений рудими цятками, місив у руках кавалок глини; обличчя йому було таке напружене й дивне, що Пувичка не міг навіть його злякати. Він тільки засопів Альоші через плече і насмішкувато спитав:

— Ти, що це буде?

Альоша раптом приліг грудьми над побитою жерстяною мискою з глиною, розкинув руки і крикнув:

— Іди! Чого ти?

— Що це буде? — знову запитав Пувичка.

— Я ж до тебе не лізу, — сказав Альоша. Губи йому зблідли, мов крейда. — Не лізу ж? Не лізь і ти. Моя глина! Сам накопав!

— Щастя! Я теж знаю в однім місці, — відповів йому Пувичка й хотів ударити ногою в миску. Але Альоша підставив плече, і Пувичка мало не перекинувся.

Це був задерикуватий, жилавий хлопець. Ластовиння так рясно вкривало йому обличчя, що воно здавалося обляпаним гречаною кашею. Тонкі ціанотичні губи звивались йому на рідких нерівних зубах двома синюватими п'явками. Вони цілий час єхидно ворушилися. Червоні, з ячмінцями, повіки швидко моргали, відкриваючи, сірі гульки очей. Ніс нагадував круглу свинцеву пувичку, міцно пришиту посередині обличчя і теж заляпану кашею.

— Ну, ти мені! Хундожник! — кинув він ображено. — Не дуже-то. Бо ось Матрос тобі покаже.

На цім слові він повернувся і пішов у будинок. За хвилину Альошу оточили всі хлопці.

— Ти ж це чого, зараза, не показуєш? — спитав Матрос.

— А нащо?

Матрос подумав трохи, бликнув на Альошу.

— Хіба не можна?

— Ну да. Я ще тільки почав.

— А тоді покажеш?

— Тоді покажу.

Матрос знову подумав, нахмутив брови.

— Гляди ж, шкет! Сьогодні я виграв у тебе кашу. А не покажеш, то визнаєш... — Потім він повернувся до хлопців і звелів: — Давай у скраклі!

Подвір'я наповнилось вигуками, цоканням дерев'яних кийків. Матрос кидав більше за всіх і кричав на Пувичку:

— Подай! Чого роззявив рота?

Пувичка слухняно виконував його накази. Альоша нахилився нижче над глиною. Пальці нервово, швидко вгрузали в кавалок. Очі поволі увійшли в роботу. Він знову забув за всіх, і напружена радість засяла йому на обличчі.

День пройшов для нього зовсім непомітно: він працював до пізнього вечора, і, коли вже всі розійшлися на свої місця, він іде вибігав до своєї "буржуйки", обмацував її іржаві дверці, немов хотів зробити їх міцнішими, неприступнішими, щоб зберегти свою роботу від цікавих хлопчачих рук.

Вночі він спав тривожно, щось вигукував, стогнав, схоплювався на хвилину і знову падав гарячою головою на тверду солом'яну подушку. А лиш тільки вищирилось сонце крайком золотої маківки, Альоша вибіг надвір і знову припав до своєї глини.

Завбудинку підійшов до нього і присів на пальцях.

— Ой, — сказав завбудинку, — ми зовсім погано виглядаємо. Очі поховалися он як глибоко в лоб. Так не можна. Каже Феня, що ти цю ніч зовсім погано спав.

— Феня! — розсердився Альоша. — Багато вона тямить. Ось — чорт.

Альоша передав йому свою майже закінчену роботу і впився в нього очима. Завбудинку неймовірно вдивлявся в його твір: то віддаляв його від себе, то знову підносив до очей, стукав пальцем, усе більше яснів його погляд і підіймалися стиснуті брови. Однією рукою він схопив Альошу за плече і, не помічаючи, що хлопець пригнувся від міцного тиску його пальців, захоплено вигукнув:

— Альошко! Це ти зробив? Сам? Ти зробив?

Він перевів на Альошу вогкі очі.

— Де ти взявся? Хто тебе навчив?

— Та... так... потроху сам, — ніяково прошепотів Альоша і зашарів густою смаглою кров'ю. — Воно ще не готове. Ось бачите, яке неокуверне плесо, та й ця одежа на плечах. Ще тут є та й є роботи.

Завбудинку захоплено подивився на Альошу, знову стиснув йому плече.

— Роби, Альо'шо, роби, кажу тобі. — І, схвильований, відійшов до будинку.

Прокидалося щоденне життя. Будинок починав клекотіти першим ранковим сміхом і гомоном. Мешканці його вилітали надвір, як вітер, розмахуючи драними холошами й шкірячи на сонце задиркуваті обличчя. До Аль'оші ніхто не підходив з німого наказу Матроса.

Того самого дня Альоша кінчив свою працю.

Матрос підійшов перший, розштовхуючи хлопчачий натовп.

— Ану, шпана, осаді. Зараз ізробимо кзамент, і якщо вещь підходяща, то вона буде моя.

Хлопці засміялися. Альоша зблід і прищулився до "буржуйки".

— Показуй, — сказав Матрос і поворушив руками в драних кишенях. Альоша відступився, і всі побачили на "буржуйці" сніжно-білий аркуш паперу, а на ньому — Альошину роботу.

— Диви! Яке... — вилетіло майже з усіх грудей. Всі спинилися з радісними, здивованими обличчями. Очі їм загорілися гострим бажанням придбати цю річ.

— А плесо! — скрикнув Пувичка. — Дивись, як блищить!

— Що ж там дивного? — крізь зуби спитав Матрос. — Ну, плесо. Та й що?

Пувичка забігав очима.

— Канєшно, плесо малахольне. Я тільки так кажу.

Одначе ніхто не міг підтримати Пувичку. Постать чорта на скелі глибоко вразила кожного. Чорне, блискуче плесо під його ногами було особливо незрозумілою, таємною штукою.

— А можна помацать? Із чого воно? Га?

До "буржуйки" простягся живий, рухливий, тремтячий сніп рук. Глибока пристрасть захвилювала обличчя. Хотіли вхопити, притиснути, не пускати. Нікому. Матрос розмахнувся і через усіх поклав пальці на "буржуйку". Поцокав нігтем по роботі.

— Плесо скляне, — сказав він басом.

— Як скляне? Як же воно заделане?

— Замуровано під скелі, а під склом чорненьке підкладене, уроді як болото. Слиш, подаруй.

Альоша подивився на нього. Захланне презирство скривило йому губи. Широкий, негарний в звичайні хвилини рот, що лише при схиленому

над роботою обличчі ставав якийсь упертий, суворий, цей рот тепер замкнувся в глухій непривітності, безгучно презирливо засміявся.

— Схочу — подарую, схочу — розіб'ю.

Матрос поворушив руками у драних кишенях і роз-пучливо крикнув:

— Дурак, мені ж на памнять.

— На памнять, — промовив Альоша, — на яку памнять?

— На харошу, чудак.

— На харошу? Я вже подарував.

— Мені? — швидко спитав Матрос і жадібно про-стяг руку.

— Чалому подарував.

— Заведущому? — скрикнули хлопці.

— Брешеш, ти не подарував, — похмуро кинув Матрос. — Ти тільки хочеш. А я тобі кажу: подаруй мені. Пойми, що мені треба. — Він засопів, груди швидко піднімалися і дихали нерівне, похапцем. Настала тиха, напружена пауза. В цей час тільки дехто голосно ловив носом повітря, решта перебігали тривожними і хитрими очима то на Альошу, то на Матроса.

— Та бери, — підштовхнув Матроса Пувичка. — Ще будеш його просити!

Але Матрос не рухався, тільки дивився на Альошу спідлоба й чекав. Альоша загадково підняв брову, немов підкреслив нею свою заховану

думку. Ця перша робота в будинку була для нього великим тягарем. Він його виносив у своєму серці, він переміг. Але що дає ця перемога? Матрос йому заздрить до зненависті. А що думають інші хлопці — невідомо. Він скинув цей тягар, ось він стоїть тепер на "буржуйці" і приковує їхні очі. Чорт захоплює їх до тої міри, що вони починають ще більш вороже дивитися на ті руки, що зліпили його. Куди його діти? Він гадав, що найкраще йому стояти на столі у завбудинку. За цим він наробить ще багато інших речей, але ця перша — тому, хто перший повірив, що Альоша зуміє, а не тому, хто... Матрос це розуміє, видно по очах. Але він не відійде. Вони обидва вперті — і він, і Матрос. Та навіщо Матросові чорт? Що він з ним робитиме? Може, розіб'є.

— Слиш, Альошко, мені на пам'ять, — сказав Матрос, і якось чутно затремтів йому голос, немов десь надколовся. Сам Матрос помітив це і ніяково озирнувся на товаришів. Альошка раптом глянув на нього і схвильовано промовив:

— Бери, Матросе. Твій чорт.

Всі зітхнули. Пувичка вискалився до Альоші:

— Що, здрефонив?

Але Матрос обернувся до Пувички, замахнувся й вдарив його навідріг. З носа в ту ж мить потекла кров. Пувичка остовпів і заморгав очима.

— За що ж це ти?

Хлопців також вразило це до краю. Пувичка завжди слухав Матроса і виконував найменші його бажання. Чого ж він б'ється? Хоча ж видно, що Альошка зовсім не тому подарував Матросові чорта, що злякався. Не треба було Пувичці цього казати.

— За що? — знову запитав Пувичка.

— Ти, гад, не питайся, бо ще дам, — відповів Матрос. Потому він несміливо взяв з "буржуйки" чорта і глянув на Альошу:

— І оту бомагу...

Альоша йому посміхнувся, подав білий аркуш. Матрос обережно загорнув у нього подарунок і гордо поніс його поперед себе. Пувичка втягнув якимось голову в плечі, розмазав ліктем кров по обличчю й кинув до Альоші:

— Ну, знай тепер. — Заскреготів зубами, задрижав. Ластовиння йому посиніло, обличчя немов припало попелом. — Знай тепер Пувичку, начувайся, — прошепотів і відійшов від гурту.

Хлопці говорили цілий день про ці події. Завбудинку здивувався, як довідався, що Матрос став власником Альошиної роботи. Пізніш він покликав до себе Альошу й запитав його:

— Ти сам подарував?

— Сам, — відказав Альоша.

— Добре. Ти добре зробив...

Коли продзвенів останній сигнал і всі розбрелися спати, Альоша довго лежав на своєму матраці, не міг заснути. Висока, обшарпана Матросова постать стояла перед ним, не зводячи з нього очей. Альоша перевертався на другий бік, стискав повіки, але сон не йшов. Кожний шматок тіла горів у якомусь надзвичайному збудженні, кидався тривожним живчиком.

То раптом виринав Пувичка з розбитим носом і починав загрозливо шкірити на нього зуби. Альоша навіть схопився з матраца і крикнув:

— Чого ти?

В цю мить до нього справді наблизилась чиясь постать.

— Це я, Альошо, — раптом почув він Матросів голос. — Це я, Матрос.

— Матрос? Куди це ти? А Пувичка? Де він, його немає?

— Це я, Альошо, я так. Ти не бійся, я не дам. Пашол він! Може, ти думаєш, що я розіб'ю?

— Ні.

— Я ніколи не розіб'ю.

Матрос замовк і ніяково стояв перед Альошиним матрацом.

— А що в тебе за спиною? — спитав Альоша.

— Це... той... Може, тобі шкода, то я віддам. Ти скажи по правді. Шкода?

— Матросе! Розбий, як не віриш.

В блідій півтемряві почувся щасливий Матросів сміх.

— Навіщо? — сказав він. — Я вже знаю, що не шкода. — І він нечутно пішов від Альоші, стискаючи за спиною загорнутий у папір подарунок. На дверях другої кімнати він нерішуче зупинився і, повернувши голову набік, вимовив:

— Яв тебе вигравав кашу... Тобі не шкода?

— Ні, і остільки. Що та каша?

— Як хочеш, то я тобі програю свою на скільки хочеш днів.

— Не треба, Матросе. Ми підемо з тобою по глину. Хочеш?

— Підемо! Я знаю де.

Коридором обережно пройшов завбудинку Чалий. Він оглядав усі матраци перед тим, як піти спати.

Матрос упав на своє місце і повернувся До стіни. Завбудинку навшпиньках пройшов через кімнату.

Всі спали.

II

За кілька день Альоша з Матросом, побравшись руками за шиї, вийшли з подвір'я через дірку в задньому паркані і опинилися на глухій вулиці.

— Знаєш що, — сказав Матрос. — Підемо, знаєш куди?

— А куди?

— Підемо сьогодні в порт. Ти ніколи не був? Там є такі пароплави...

— Здорові?

— Якби ти знав... Ось ти побачиш, там чого тільки немає... Потім там кавунів, як гною. Можна буде вкрасти.

— Не спіймають?

— Мене? — Матрос засміявся, гордо покрутивши головою. — Молоді ще вони спіймати мене. Ходім.

Сонце надолужувало перед близьким кінцем літа. Воно розливалось по бруку гарячою плівкою, немов по великій вибоїстій сковороді. Від порту йшов солодкий густий дух кавунових шкаралуп, розтопленої смоли і свіжої фарби. На темних водах табуном велетенських качурів стояли непорушні окаті пароплави, купаючи свої черева в густій, як дьоготь, воді. В безкраю синь небес простягли вони стрункі щогли, а між них, немов між соснового лісу, чорніли столітніми дубами грубезні, загрозливі в своїй силі димарі. На кінцях канатів обвисло гойдався гарячий, задушливий спокій. Тільки біля дубків, що прийшли від щедрого Херсона та від рясних Олешок, хрипко перегукувалися засмаглі люди, що перекидали на берег неймовірні піраміди кавунів. Міцні, як дзвін, "тумани", цнотливі "рябчики", ніжні "монастирі" і довгі білі "астрахани" тисячами летіли з дубків на руки найближчого робітника, відтам знову пружко підскакували в повітря, летіли на другі руки, аж доки не падали до своїх товаришів, що горою зростали на березі. Дуже рідко який з них, виприснувши з цієї майже механічної путі до берега, гупався об дерево гавані і, крекнувши, немов від насолоди, пускав густий червоний сік з розбитого боку.

Хлопці пройшли між привабливими пірамідами. Жодна рисочка на Матросовому обличчі не здригнулася й не виказала його бажання.

— Не дивись на кавуни, — прошепотів Матрос, кидаючи в той бік блискавичний, трясцевий погляд. — Не дивись, Альошко, наче вони тобі без надобності...

Альоша й справді не дивився. Його зір блукав між дивовижною мережею гостроверхих щогл та чорних високих елеваторів, що стояли над гаванню грізними примарами з роззявленими пащами, збираючись

проглинути цих людей, що так легковажно вовтузяться під ними. Раптом між того величного спокою заскреготів, забрязкав, закричав ланцюг. Одинока лебідка страшним залізним павуком із здобиччю на чорному гаку повисла в повітрі над палубою пароплава.

Альоша скрикнув і цупко запустив нігті в Матросо-ву руку.

— Матросе, Матросе, дивися!

— Цить, — відповів безгучним шепотом Матрос. — Цить, бо я котю кавуна. Не засип.

Альоша перевів на нього очі, але Матрос ішов рівно, задерши голову й ні на кого не звертаючи найменшої уваги.

Тільки плував злегка ногами та посвистував безтурботно, навіть байдуже. Альоша бликнув йому під ноги і задрижав із сміху.

— С-с-с-, — зробив Матрос, — тьох-тьох, не дивися під ноги, чудак.

Між драним лахміттям його широких холош слухняно котився круглий великий "туман". То одна, то друга Матросова нога підбивала його з чудовим хистом. Альоша помирав із сміху, але мусив був удавати, що він сміється так собі.

— Смійся так, наче від хорошої погоди, коли не витримуєш, — напутив його Матрос. Та швидко вони оді-йшли від тої баржі, де Матросові сам "підкотився" під ноги кавун.

— Тепер наш, — сказав тут Матрос, підіймаючи на руку кавуна, до якого пристала в дорозі баклажанова плівка, пісок, шматочок брудного паперу та інші дрібниці. — Зараз ми його бахнемо. Ходім аж до того човна, там спокійно.

Вони сіли під старою шаландою. Матрос урочисто замахнув кавуном і вдарив ним об своє гостре шарубке коліно. Кавун хруснув і розколовся зигзагами на дві рівні половинки.

— Яку береш?

— Та все одно, — сказав Альоша.

— Бери ось цю, вона з бараном.

І вони, як у полумиски, втопили свої веселі морди в повні крихких солодких ласощів шкаралупи.

Матрос, надувши губи, стріляв блискучим кавуновим насінням, наче дробом з рушниці.

— Ха! А ти кажеш — піймають, — говорив він.

— Я не кажу, тільки спитав. Мене раз піп уловив на яблуні.

— Ну? А ти тоді как?

— Нічого. А от піп, так, мабуть, как...

— Що ж ти зробив?

— Трохи йому прищипнув пальця зубами, так одразу й випустив.

— Ха-ха-ха! А прищипнув как? Сурйозно?

— Хто й зна. Мабуть, сурйозно, бо піп аж вилаявся. А їм же не можна так лаятись.

— Попам? Як прищипнуть добре, то можна.

Хлопці заіржали з насолоди.

— Я колись зроблю цього попа.

— З глини?

— Атож. Ще й кізячка підмішаю, воно тоді не розсихається. Знаєш, Матросе, за що я думаю?

— А за що?

— За художествене.

— Да, вещь підходяща.

— Я думаю за це, знаєш відколи?

— Давно?

— Ще як там у нас був один студент. От малював! А ліпив! З гіпси, брат. Біла-біла, а засихає враз. Я й грамотний.

— А студент сурйозний?

— Хіба що?

— Теж барахло буває.

— Сурйозний. Тільки що ж, Матросе, не приймуть у цій одежі.

— В художествене?

— Угу.

— Да, робу треба антилігентну, щоб ні одної дірки, де не помагається.

— А то що ж? — Альоша розгорнув своє лахміття й потрусив ним у повітрі. — Хіба це одежа?

Вони замислились. Матрос нахмутив брови й довго мовчки колупав пальцем у виїденій шкуринці.

— Ти щось надумав? — раптом запитав Альоша.

— Надумав.

— Матросе! Ні, чуєш, Матросе?

— Та чого ти, чудак? Я надумав, як заробити грошей на робу. За два місяці ти матимеш такі шкари, бо-бочку, кліфт, кальоса й чепу, що й на Матроса плюнеш.

Альоша захвилювався і встав.

— Смієшся? Так пішов же ти...

— Ну, брось! Не можна пошуткувать, чи що?

— Так кажи!

— Продавать твої штучки. Дур'ний! Ти не знаєш, їх купують. Не менш як по п'ятдесят копійок. А якби такого продать, як ото ти зробив, то й руб можна править.

Ця думка налетіла так несподівано, що обидва хлопці позскакували з місць, замахали руками й засперечалися до крику. Альоші здавалось неймовірним добути гроші за свої "штучки". Хто їх купуватиме? Де це Матрос таке бачив?

— Ну, так я ж тобі докажу, — затято крикнув Матрос. — Ти побачиш. У тебе є глина? Роби щось таке, хоч того попа, хоч знову чорта. Краще знову чорта, його дорожче продаси, як попа. Потім ми знову підем по глину. Роби, чуєш, Альошко!

— Та я робитиму. Мені ж самому прахтика. І невже куплять?

— Побачиш!

Матрос приховав ще якусь думку. Він щось хотів зробити зараз, не гаючись, прийти і зробити, щоб "доказати". Але цього він не сказав Альоші. Він ішов і посміхався до себе; іноді він говорив сам на свою думку: "Ось побачиш, Матрос не дурить. Матрос одірве від себе, а докаже".

Вони поспішали до будинку, розпалені єдиним бажанням. Альоша міцно обхопив Матросову шию і почував, як глибока приязнь розквітла в його серці до того, кого ще так недавно він мав за свого найлютішого ворога.

Вони проходили через базар. Майдан ворушився густою, забитою крикливими спекулянтами кашею. Сорочки, штани, піджаки, ремінь, залізо — тисячі речей ходили з рук на руки в якомусь шаленому тумані. Ляпали долоні, гукали картузники, йшов задьористий дух від гарячих піріжків, смаженої риби, густого борщу й розпареної пшінки; кричав, реготався грамофон, заливалась гармошка — і все те зливалось в одну рухливу стоусту пристрасть. В сірих мінливих очах тисячної юрби спалахував тривожний вогник зиску. Рундуки, обліплені настирливими жінками, ворушились і дзижчали, мов осині гнізда в загаті.

— Ка-а-мушки для зажигалки! — задзвеніло в Альо-шині вуха. —  
Камушки!

— Йод, бензин, скипидар, нафталін! Йод, бензин, ва-лер'янові  
краплі!.. — прокричав другий високий голос і зник у юрбі із своїм повним  
лотком.

— Матросе, де ти? Цей чортів базар... — гукнув Альоша.

— Держись, Альошко, за мене. Я щось набачив інтересне, — крикнув  
до нього Матрос. — Он, он — бачиш? Он там, де вакса.

Альоша подивився в той бік і затремтів з радості.

— Дивись! Продаються! — здивувався він. — Білі! Це з гіпси. Ходім!  
Ходім, я побачу.

— Сюди, за цей рундук.

Вони побачили серед ламп, старих парасольок, люстерок та іншого  
мотлоху білі статуетки Венери. Альоша рвонувся туди і потяг за собою  
Матроса. Пробилися крізь густий натовп і стали. Альоша забув за все.  
Чіткі лінії Венери заграли перед його очима.

Раптом Матрос скрикнув не своїм голосом.

— Украли! Альошко! Он стоїть...

— Де? Що?

— Он стоїть мій чорт...

— Твій чорт?

Обидва здригнулися, немов ударені громом. Серед білих статуєток і справді стояла руда горда постать чорта і простягала руку над чорним плесом. Хтось уже торгувався за неї з повною жінкою, Що стояла біля свого краму.

— Скільки за Мефістофеля, тьотю?

— Наш чорт, — прошепотів Альоша білими губами. — Наш... як це сталося? — На обличчі йому заворушився жах. Матрос озирався навколо й нічого не міг промовити. Раптом він заскреготів зубами і крикнув у вухо Альоші:

— Пувичка! Он! Держи!

Вони в'юнами шугнули в юрбу. Але, виприснувши на розі, де Матрос ясно бачив зігнуту над "буржуйкою" з пиріжками Пувиччину спину, вони нікого тепер не побачили. Пувичка як у воду впав. А може, то був і не він....

— Чого ти думаєш на Пувичку? — спитав Альоша.

Матрос нічого йому не відповів. Він заклав у кишені руки і мовчки пішов до будинку. На обличчі йому виступили синьо-червоні плями. Він тяжко дихав.

— Ну гад. Рішу!

— Матросе, що ти хочеш робити?

— Не питай. Я знаю, що я зроблю з цим підлизою.

Альоша, похнюпившись, пішов за Матросом. Тяжка тривога залягла йому в серці від Матросових слів. Що він хоче зробити? Пувичка й так

лютий за те, що Матрос його "оскорбив" при всіх товаришах. Це ж все через кого? Пувичка гуляв з Матросом, а тепер Матрос гуляє вже не з ним, а з Альошею. Хіба це Пувичка подарує? Та ще й "оскорбив", аж кров із носу пішла. Пувичка ніколи цього не забуде, він не з таких. А тепер, як знову посваряться, тоді хоч із будинку тікай. Ось тобі й художествене!

— Не твоє діло, Альошко! Це вже моє діло, — кинув Матрос наче крізь сон. — Поспішаймо.

— А як же ти визнаєш, що то він украв чорта?

— Уже визнаю. Від мене, шкондра молдованська, не заховається, іконою шльопнутий. Я його визнаю.

— Чуєш, Матросе, — тихо сказав Альоша, — хай він згорить, самий Пувичка. Хіба я ще не зліплю?

— Не маєш права, — різко обірвав Матрос. — Що ж він, зараза, кров твою п'є! Я його знаю, сифілітика проклятого. Значить, ти роби, а він іксплотірує? В могилу піду, ну я йому дам чорта.

— Та чого ти так за тим чортом?

Матрос зупинився на хвилинку.

— Чого? Знай! Це мені на пам'ять — раз. А два — я б, може, сам продав і гроші тобі на художествене. Може, я так і хотів зробити. Почім ти знаєш?

Він стис кулаки і пустився бігти. Відтак вони вскочили на подвір'я будинку. Матрос влетів у кімнату й кинувся до своєї скриньки. Цю скриньку він мав ще від дядька, останнього свого родича. Відпливаючи в дальню путь, дядько подарував її Матросові з замочком, а сам від того часу не повертався до рідного порту. Власник такого майна, як

дерев'яна фарбована скринька з замочком, Матрос був гордий не тільки з своєї вдачі, але й з виїмкового стану людини, що володіє чимсь замкненим, у чому немов заховано частку його самого.

Матрос схопився за замок, але він висів одімкнутий, трохи покривлений. Страшна блідість виступила на Матросовім обличчі. Він шарпнув кришку. Скринька була порожня, тільки шматки паперу валялись на дні.

Альоша затулив руками лице. Він не міг дивитись на страждання свого друга, що скривило йому губи і вступило в його очі.

— Матросе!

— Я йду шукати Пувичку, — відповів Матрос так спокійно, наче нічого не трапилось.

— Пацани, хто бачив Пувичку?

Ніхто не знав. Десь, мабуть, пішов із хлопцями. Може, хапають гребінці. Матрос обернувся до вікна.

— Іде, — вилетіло з його уст. Він хотів рвонутися до дверей. Альоша загородив його собою, немов збираючись рятувати від лиха.

— Матросе! — крикнув він. — Я тебе прошю...

Той відтрутив Альошу рукою і став чекати. В цю мить цілий гурт хлопців на чолі з Пувичкою увійшов до кімнати. Не сподіваючись, певне, зустріти Матроса, вони демонстративно плямкали губами, доїдаючи якісь ласощі, і весело при тому реготалися. На дверях вони заспівали:

Йшли два вуркагана

з адеського кічмана...

Пувичка труснув головою на кімнату, щоб підтримали. Хлопці,  
гекнувши, вступили в свою партію:

...з адеського кічмана

дамой...

Пувичка задоволене виступив наперед, набрав духу, махнув рукою.

Лиш только уступілі... —

почав він другий куплет, закидаючи назад голову, і вся кімната вже  
злилася в пісні..

в адєскую маліну,

і тут поразіла їм

гроза...

Товариш мой верний,

болять мої рани...

Болять мої рани

на груді.

Одна заживаїть,

другая починаїть...

А третя откривається

внутрі...

Хлопці поволі зійшлись на середину кімнати і побрались за шиї. Дехто заплющив очі й вигукував слова пісні з болючим піднесенням. Всі розгойдувалися в ритмі, надимали жили, стараючись перекричати один одного. Пісня лящала в вікна:

Товариш, друг верний,

зарой мойо тело...

Зарой мойо тело

на бану...

Пускай малахольні

лягавії сміються,

шо я бил геровській

вуркаган...

— Ех! — крикнув Пувичка в якомусь дикому трансі. — Піддерж!

Росія, Росія,

великая держава...

Вона проїграла

войну...

Всі одним високим гарячим криком злилися в неймовірному пафосі, не здаючи собі справи в словах. Вони старанно вимовляли кожне з цих слів, але вимовляли тільки губами, якими ворушили з завзяттям. Думка ждесь була понад словами, десь билася в хвилях самої пісні:

А білеє знамя

в бою потіряла.

Тепер ми кімаєм

на бану...

Пісня стихла.

Матрос одійшов од стіни, наблизився до гуртуй процідив крізь зуби:

— П'отіряла? Разві?

Пувичка раптом утяг якось голову в плечі. Зблід.

— Матрос?

— Почти шо.

Настала коротка тиша. Потім хтось крикнув:

— І одскоч. Чого ти?

Матрос без слова ударив його в здухвину — той упав. Хлопці подались назад. Пувичка зухвало крикнув:

— Ану, ти! Ще й б'ється! Жигун! Не думай, що ти отаман. Забудь!

Альоша зрозумів все за одну хвилину. Він підскочив до Матроса:

— Вони хочуть погубить тебе! Хай спробують.

— Да, я був, єсть і буду! — крикнув Матрос до Пу-вички. — А тебе я рішу на місці, пувиця погана. Пацани!! Совет дав нам поміщення, а такого порядку я не знаю, щоб ламать . замок у свого і продавати на базарі вещь.

— Як? Чорта? — крикнули одні.

— Докаж! Брехня! Хай докаже, — крикнули інші.

— Скуда ти знаєш? А може, він не крав?

Пувичка задоволене всміхнувся:

— Був колись отаман, а тепер на брехню пустився ради мамалиги.

Щось страшне сталося Матросові. Він схопив свою скриньку і хряпнув кришкою перед очима всієї компанії. Потому відсунув потайний прискринок, і в руці йому блиснула фінка. Він підскочив до Пувички.

— Дєньги!!! За скільки продав чорта?

Пувичка задрижав усім тілом.

— Вуйді. Я не брав. Завє-є-є-є-дущий!

Але в цю мить Матрос схопив його за груди і, замахнувшись, ударив ножем.

Пувичка ойкнув, схопився руками за живіт і впав на підлогу. З-під сорочки випала пачка цигарок "Яблочко". Хтось закричав не своїм голосом:

— А-а-а-а-а-й! Убив!..

Знявся неймовірний галас. Хлопці кинулися до за-відателя. Хтось хотів допомогти Пувичці.

— Не чіпай, — спинили його.

— Нехай виходить грязна кров.

Завідатель увійшов блідий. Йому сіпало щоки.

— Карету!

Хлопці вже подалися в аптеку дзвонити.

— Як це трапилось, розбійники ви?

— Згарячу. Матрос... Це Матрос згарячу.

— Безневинно.

— Пувичка сам винен.

Завідатель кинувся до Пувички, Той лежав, зціпивши зуби й притиснувши пальцями рану.

— Болить тобі?

— Не очінь... Тільки кров із живота. Держіть Матроса.

— Де Матрос?

— Дядя, його вже нету.

Завідатель подивився на них, не зовсім розуміючи цю відповідь.

— Як це? А де ж він?

Ті здвигнули плечима. Хто ж це може знати? Як немає, то, може, і втік. Хіба йому що?

В кімнату вбігли три хлопці. Вони хвилювалися й розмахували руками:

— Дохтаря приїхали!

Під вікном затрубила тривожна труба. Шофер загальмував машину.

Лікар негайної допомоги і два санітари хутко ввійшли в кімнату. Хлопці були дуже задоволені з цієї несподіваної розваги.

З Пувички зірвали сорочку. Лікар огледів рану й похитав головою.

— В лікарню! Кладіть на носилки.

Його нашвидку обмотали бинтами й винесли на носилках у карету.

...Матроса ніде не могли знайти. Він зник у ту саму хвилину, коли побігли до завідателя. Здається, він перший же його і покликав...

Альоша стояв німий, з невимовною тугою в очах.

По тому випадку в будинку настала тиша. Подія вплинула на всіх хлопців так, що ніхто не міг докладно висловити ні своїх вражень, ні також міркувань про долю Матросову. Про Альошу тим часом ніби зовсім забули. Принаймні його ім'я ніхто не згадував. Та то була тільки притамована ворожість, бо кожний вважав його так чи інакше за причину всіх неприємностей. Сам Альоша карався, може, найбільше за всіх, бо думав, що таки й справді він у всьому винен. Забившись десь у куток подвір'я, він просиджував дні в розпуці за рудим залізом "буржуйки". Часом йому хотілося крикнути з неможливого болю, коли в уяві йому вставала розлютована Матросова постать. Тоді він упинався гострими нігтями в тіло, зажмурював очі і примушував її зникнути. Натомість він переживав незабутні хвилини, як вони вдвох їли в порту кавуна, якого так майстерно добув безстрашний його друг. Чого б тільки не дав Альоша, щоб знати, де він зараз перебуває! Може, він сидить десь недалеко голодний, боячись з'явитись поміж людей, що можуть його схопити й замкнути до тюрми? А може, скалічив себе, втікаючи вночі, і тепер десь помирає?

В серці йому закипала тоді ще глухіша відраза до Пувички. Якби не він, то Матрос не вчинив би цього страшного злочину. Але на тому Альошу обіймав смертельний жах. Бо становище Пувиччине було зовсім невідоме. Він лежав у лікарні.

Тим часом, доки приїздили люди з портфелями, щось писали, випитували поодиноці всіх хлопців і окремо, найдовше — Альошу, доки завбудинку їздив кудись заклопотаний, стривожений, майже білий і повертав ще смутніший, мовчазний і стомлений, всі жили незвичайним трясцевим життям. Дехто висловлював думку, що Пувичка неодмінно помре, що нібито він зійшов кров'ю і що тепер лікарі його не врятують, бо в нього — запалення живота. Проте на цю думку не дуже-то зважали і наче ставились до неї байдуже. Та й, правда, більше було таких, що казали противне.

— Хто помре? Пувичка?

— А раньше! Він ще Альошку-художника в гроб зажене. Ось тільки дірка заросте, тоді побачите, — додав Васька Глухий.

Альоша слухав те, але йому було байдуже. Нехай прийде Пувичка, нехай б'ється, нехай робить, що хоче. Все одно Матроса вже не вернеш. Йому неприємно було дивитися тепер на ці сліди глини, що залишились на "буржуйці".

Якби не взявся він був ліпити, нічого, може, й не було б. Тепер він, мабуть, ніколи вже не доторкнеться до глини, що зробила його таким нещасливим. І на цій думці Альошу стискав страшний смуток. Тоді на березі моря, як Матрос придумав був такого химерного плану, мрія про художню школу вже була почала розцвітати в Альошинім серці. Тепер від неї залишились тільки побиті грубі стовбури, що тільки ранили це обдурене серце. Він хотів би їх вирвати зовсім, із коренем, затоптати їх, щоб затамувати цей біль.

За кілька день нова подія ввірвалася в будинок і заволоділа думками всіх мешканців. Пізнього вечора прийшов завбудинку і, зібравши всіх хлопців, проговорив їм короткі, тихі слова:

— Розстаємось нарешті. Завтра вже буде у вас новий...

Він похилив голову, хотів сказати ще, а далі мовчки пішов до своєї кімнати і, замкнувшись там, світив до ранку світло — складав до кошиків свої книжки. Хлопці розійшлися суворі й теж якісь похнюплені. Чалого вони полюбили, хоч він і був "макуха" й ніколи не вмів "стребувати" з винного або добре когось одлупити. За це з нього трохи сміялися, проте ця несподівана звістка кожного з них уразила в саме серце.

— Ще якого пришлють? Може, таку лягавку, що й не вживеш.

— А я втечу, — хвилювалися деякі.

— Е, втечеш! Нікуди не втечеш. Він тебе як запре.

— Мене? Молодий він. Як схочу, то й утечу, аби я схотів.

— А може, буде підходящий.

Всі тієї ночі довго шепотілися по кутках, довго не спали, малюючи своє майбутнє в найнесподіваніших виглядах.

— Матросові що? Йому тепер плювають. А от нам, то вже друге діло, — шепотів хтось у найдальшому кутку.

— Він штрикнув та й гайда. А тут неприємності.

— Як же ти розсуждаєш? А він хотів?

— А що ж?

— А те, що, може, він себе тим ножем колов, а не Пувичку. З серця людина може хто й зна що зробити. А от Альошка, рудий чорт, винуватий. Нащо довів чоловіка?!

Альоша також не спав, слухав цю розмову, і йому ставало легше. Матроса не засуджують, його виправдують. А за себе йому цілком байдуже.

На ранок він устав перший і вибіг на глуху вулицю. Жодної живої людини. А що, якби це там, з-за муру, з'явилась раптом Матросова постать! Та її не було. Нікого навіть подібного до нього. Альоша стояв, прихилившись до кам'яного паркану, забувши за все. Зійшло сонце, почервонило будинки й затуманилось. Прогриміли перші трамваї — їхали люди на працю. Трамвай за трамваєм відходив по росяних холодних рейках в осінній ранок, а робітники все прибували. Десь далеко загув

сигнал, здійнявся чорний дим. Всі мовчки товпилися у вагони. Альоші згадалася економія. Там завжди приходив Сидір у чоботях-"дудках", свистів і лаявся, хоч як швидко виходили люди з казарми. Спали там на нарах, а він — у куточку під нарами.-Там був тяжкий дух. Потім вони запалили казарму. Далекі заграви спогадів пропливли перед Альошею, і знов упала хмара майбутнього.

В ту мить йому почувся гомін за парканом. Він пішов до будинку і побачив, що завбудинку водить нову людину, показує їй подвір'я. "Новий", — подумав Альоша. Йому впали в вічі насамперед жорсткі задрані догори вуса і великі, ніби камінні, щелепи. Хлопці стояли осторонь купами і, презираючись між собою, висловлювали іноді свої зауваження.

— От морда!

— Що морда, — шепотів другий, — а ніс!

— Я бачив у шевця такий самий копил. Він був теж потиканий шпильками, як цей ніс. — Прискали, затуляючись руками.

Це був новий завбудинку. Альоші зробилося шкода себе, й Чалого, і всього, що проминуло в цьому будинку. Він одійшов до стіни й приник до неї лицем. Чалий, обійшовши подвір'я й показавши новому кожну дрібницю, спинився біля Альоші.

— Ах ти, художник золотогол'овий, — сказав він. — Ну, прощай.

Потім кинув до нового кілька слів:

— Бережіть, якщо зможете.

А новий відповів:

— Знаємо, що берегти і як. Ледаря не дамо корчити. Ми цей бандитизм іскоріємо, не турбуйтеся.

Альоша глянув на Чалого довгим тужливим поглядом. Хлопці ж поставилися до цієї заяви різно, але в більшості їхні обличчя говорили, що вони ще дуже сумніваються, як саме він це зробить.

Огляд будинку швидко скінчено, і Чалий поїхав зовсім. За ним зачинились старі ворота, пірвавши з глухим скрипінням усі ті живі нитки, що в'язали його з хлопцями. Це скрипіння боляче відгукнулося в Альошинім серці. Він не міг увійти з товаришами в будинок, щоб слухати, що скаже новий. Він залишився посеред подвір'я, а як усі пішли в будинок, сповнюючи гомоном темний коридор, підштовхуючи один одного та поглядаючи підозріло на нового "дядю", Альоша вийшов на вулицю і, впустивши на груди голову, побрів у порт. Може, Матрос переказав комусь, куди він подівся? Може, хто з колишніх Матросових приятелів підійде й подасть звістку...

Але надії були марні. Наблюкавши поміж рундуків з баклажанами, сухими ковбасами, насінням та іншими неприступними ласощами, він уже вирішив був повертатися до будинку.

Смутний і виснажений, став він підійматись на гору вузькою вулицею, запорошеною кам'яним вугіллям та закиданою шкуринням із кавунів.

В цю мить хтось нечутний підбіг до нього ззаду й діткнувся до його ніг. Альоша хутко обернувся. Перед ним стояв собака. Вимахуючи звислим хвостом, він дивився на Альошу своїм вогким зворушеним поглядом. Подране вухо падало йому одним шматком на ліве запалене око. Худий живіт, здавалося, зовсім йому присох, і натомість була сама страшна западина. Одне він бадьорився при Альоші й намагався показати всіма своїми рухами, що його справи не такі-то вже й безнадійні. Насамперед він поцікавився, чи немає часом в Альошиній кишені хоч якої шкуринки. Але і не винюхавши її, він не втратив доброго

настрою. Альоша в першу хвилину не знав, що сказати, і тільки скрикнув з радості:

— Чорний! Так ти живий!..

Собака махнув у відповідь своїм подраним вухом і стримано заскавчав. Тоді Альоша схопив його за морду і притис до грудей. Так вони стояли якусь хвилину. Потому Альоша випустив Чорного з обіймів, і вони пішли разом до будинку.

Ішли далекими глухими манівцями.

Альоша перебирав худими пальцями жорстку поскублену шерсть свого приятеля, розповідаючи йому тим часом про останні події. А Чорний, шкутильгаючи на одну підбиту ногу, сумлінно слухав Альошу, кліпав запаленим оком і зрідка лизав йому руку.

І ось на розі маленького завулка, як саме Альоша говорив гіркі слова про Пувичку й Матроса, сталася безглузда жорстока несподіванка. Невідомо звідки прошумів над Альошиним вухом камінь, і в ту ж мить Чорний звився собачим надірваним зойком. Той камінь улучив його в худі випнуті ребра і впав до Альошиних ніг. Чорний кинувся від Альоші вбік, наче од ворога, і вишкірив зуби.

— Чорний! Це не я, — крикнув Альоша. — Це не я... Іди сюди!

Собака спочатку недовірливо гарчав, потім сторожко став наближатись. І в ту хвилину Альоша побачив за рогом будинку Ваську Глухого, Пувиччиного товариша. Він стежив за Альошею непримиреним поглядом. В руках йому був другий камінь, яким він знову націлявся.

— Глухий! Що ти робиш? — кинувся до нього Альоша, підхопивши й собі камінь, — Тільки зачепи! Буде тобі оцей камінь у зубах.

Він замахнув. Та Глухий бликнув на нього очима й сховався за будинок. Звідти він посварив кулаком і зник.

— Рудий хундожник! — почув Альоша з-за будинку. — Начувайся! Поклон тобі від Пувички, мамалиго!

Альоша гнівно затиснув зуби і довго дивився в той бік, де зник Васька Глухий. Собака ліг перед його ногами.

Починав розбиратися вогкий важкий вітер з моря.

#### IV

В будинку тим часом відбувалися збори, коли можна назвати зборами те, що там було. Новий завбуд (хлопці вже прозвали його Тараканом), покликавши всіх до помешкання, знайомився з своїми майбутніми вихованцями. Розпитавши кожного, як його звуть і звідки прибув до будинку, він підносив йому до лиця засмажений тютюном палець і говорив:

— Гляди. Сьогодні тут, а завтра фіть! Аж зашумиш на вулицю. Тільки мені спробуй щось зробити. Бандити!

— Таракашка, — подавав хтось із гущі.

— За Пувицю я найду хто винен! Це так не пройде...

Тут помітили, що Альоші немає в помешканні. Таракан ще більше настовбурчився. Почав говорити про страждання Пувички, що від ножа халамидника й злочинця може невинно сконати.

Хлопці ж тільки підсміхувались. Ніяк це на них не впливало.

В цей час до помешкання увійшов Васька Глухий і, не помітивши Таракана, гукнув до хлопців:

— Шпана! Пувичка видужує. Пустяшна дірка. Оце тільки що був у нього.

Хлопці забули й про Таракана і в одну мить обступили Глухого.

— Бре! Як же тебе пустили?

— Що ж він казав? — закидали його запитаннями.

— Кого, мене б не пустили? — говорив Глухий. — А раньше?

Тут підійшов Таракан і розпитав докладно. Виявилось, що Пувичці було розрізано тільки шкіру, що жодної небезпеки немає і що він незабаром має вернутися в будинок. Таракан покрутив вуса і вийшов. Хлопці ж обступили Ваську ще густіше. Задоволений із загальної уваги, Васька Глухий почав розповідати докладно, як він прийшов до лікарні, як говорив з "дохтарями" і як його пустили до Пувички.

— Приходжу, а вони, гади, в білому всі дохтаря. Мені, кажу, нада до товариша Пувички. "А ти хто такий?" Я, говорю, Васька Глухий з інтерната. Заведущий послав. "Надягай, — кажуть, — халата, раз ти з інтерната". Я надягнув і як увійшов до Пувички, так він аж не пізнав мене. "Васька Глухий, — каже, — чи старший дохтарь — не впознаю, — каже, — не розберу". Ну, тут, канешно, поговорили. Я сказав за Матроса. "Передай, — каже, — в такому разі поклін хундожникові, я його рішу, заразу руду". А тут, обратно, мені й Альошка на очі. Іду назад, а він з собакою: іде й балака, наче до корішка.

— Та ну? А ти?

— Слухаю. Іду ззаду. Потім бачу. Альошка наче не сповна розуму. З собакою говорить. Ах, ти, думаю, зануда. Та каменем як свиснув!..

— Його?

— Та не поцілив. Якраз собаку зацідив. Ух же й скавчав, проклятий!..

— А якби тебе? — спитав хтось Ваську Глухого. — Ти б не скавчав?

— Пішла, рвана! — відповів Васька крізь зуби. — Без тебе знаємо, кого бить. Хочеш, то дам і тобі.

Взагалі в його тоні почувалася влада, якої він ніби набув на побаченні з Пувичкою. Це трохи дивувало хлопців, але потім вони розміркували, що після Матроса Пувичка є перший, хто буде, мабуть, за отамана. Таким чином, Васька Глухий, корішок Пувички, відразу вже не боїться так говорити.

Саме коли вони говорили про це, до помешкання увійшов Альоша. Він мовчки нагнувся над своїм місцем, витяг з-під матраца шматочок засохлого хліба й вийшов знову.

— А диви, — сказав Глухий. — Це для собаки. Зараз він буде з ним говорити. Дивіться ж.

Всі підійшли до вікна. Альоша вийшов до воріт і кинув Чорному хліба. Потому махнув на нього рукою і повернувся до будинку.

— Ні, щось не розмовляє, — ніяково процідив Васька. В цю хвилину Альошка увійшов у кімнату і, проходячи повз Глухого, кинув йому:

— Ти мені не жбурляйся камінням. Бо визнаєш.

— Хе! Невже? — зухвало відповів той.

— От, кажу то'бі, не жбурляйся.

— А хто мені воспрещить?

— Тоді побачиш.

— Коли це тоді? Якби швидше побачить. Ні, ви подивіться на нього, який знайшовся. Він мені воспрещить!

Альоша стиснув кулаки і, побілівши, підійшов на ступінь до Васьки.

— Не зачіпай собаки!.. Не зачіпай!.. — крикнув він майже не своїм голосом.

— А що? Не казав я? — зареготався Глухий. — Він не сповна розуму. Та я маю право бити собаку хоч і будлі якого! — І він одвернувся від Альоші до хлопців. — Бачили? Хе! Знайшовся.

Альоша замахнувся кулаками над його головою, але хло'пці стали між ними, і він з придушеним криком відійшов до стіни.

Задзвонили на обід.

Усі подались за своїми порціями, переганяючи один одного. Альоша, хитаючись, пішов останній...

В коридорі стояв незвичайний гамір. Хлопці збилися біля дверей і сперечалися про щось, розмахуючи залізними мисочками. Альоша став коло гурту.

Раптом хтось крикнув:

— Міліція!

Гомін ущух на хвилинку. Всі побачили, як до Таракана в кімнату пройшли двоє людей у шинелях і в червоних картузах. Один ще був і з портфелем під пахвою. Альоша відчув, як раптом йому надломилась коліна. В цю мить Васька Глухий, перемагаючи страшенний гомін у коридорі, вигукнув:

— Мабуть, піймали Матроса. Знатиме тепер, жигун паршивий.

Всі стихли. Альоша спитав серед цієї неприємної тиші:

— Почім ти знаєш? Може, і не спіймали.

Але Васька навіть не відповів. Він підбіг до дверей і став наслухати.

— Канєшно, спіймали, — прошепотів він до хлопців.

Та хлопці не дуже-то поділяли його радість. Навпаки, вони вороже посунулись до дверей, і хтось, почувши уривки розмови Таракана з міліціонером, сказав:

— Піймали. Ха! Нехай держать. Дідька вони піймають, а не Матроса.

— Що там чути? Про що вони говорять? — спитав Альоша.

— Примети розпитують. Та Матрос зовсім не такий. Двері відчинились. Хлопці розступилися перед міліцією.

— Візьміть когось із них — вони зразу впізнають, — звернувся один міліціонер до Таракана. Але хлопці стояли настовбурчившись. Ніхто не виявив жодної охоти їхати кудись там, щоб пізнавати Матроса. Тоді вийшов наперед Васька Глухий.

— Я впознаю, — сказав він з презирством. — В чом діло?

Таракан і міліція взяли з собою Ваську й поїхали. Хтось крикнув услід Глухому:

— Лягавка! Жаба!

Всі похмурені й незадоволені розійшлися по своїх кутках.

Надворі починав падати дощ; над будинком тоскно опадало кленове листя. Хтось почав тихо, задумано:

А в лікарні три сестриці,

та все карноглазки...

Потому зробив довгу перерву, зітхнув, подумав і, замість проспівати, тихо проказав другу половину куплета:

Одна кола, друга ріже,

третя — перев'язки.

Альоша лежав на своєму матраці й почував, як йому дрижать руки з нестерпучого вогню. Він майже непритомнів од думки, що Матроса могли впіймати. Щоб тільки побачитись з ним, він сам хотів поїхати. Та якийсь незрозумілий жах виріс йому в ту хвилину.

Так чекали всі до вечора в мовчанні й тривозі.

Невже спіймали?

Васька Глухий увійшов у кімнату мовчки, ні на кого не дивлячись. Пройшло кілька хвилин. Потому хтось спитав вороже.

— Впізнав?

Глухий теж відповів не зразу. Видно було, що йому тяжко сказати. Він тихо захриплим голосом промовив:

— Незвісно. Якийсь пацан, не можна впізнати. З-під поїзда витягли.

Знову довго мовчали. І знову хтось запитав ледве чути:

— Мертвий?

— А що ж, живого тобі з-під поїзда? — похмуро сказав Глухий. — Шкуру зідрало.

Альоша дико скрикнув і забився головою об підлогу. Очі йому закотилися під лоба. Він заскреготів зубами, схопився скрюченими пальцями за груди.

— Альошко! Дивіться, що він робить! Альошко! — злякано підскочили хлопці.

У нього почався тяжкий нервовий напад.

— Матрос! — кричав він не своїм голосом. — Ой, Матрос... Держіть... он він котить кавуна... Он чорт, чорт!

Довго кричав... Всі мовчки з жахом дивилися на нього. В кімнаті зовсім смеркло.

Коли трапився той нещасливий випадок із Пувичкою, Матрос за одну мить розміркував, що тепер залишатися в будинку йому не можна ні хвилини. Він глянув на Альошу, обвів очима кімнату, немов просив тим поглядом прощення за свій злочин, і зник за дверима. Добігши до кімнати завбудинку, він крикнув йому, що з Пувичкою не гаразд, і коли той вискочив на крик, то Матрос був уже на вулиці.

"Куди ж тепер?" — подумав він, залишивши позад себе будинок.

Зваживши далі, що зараз у будинку всі стовпилися коло Пувички і забули про нього, Матрос розміркував, що він має трохи часу подумати не кваплячись. Перспективи були не дуже ясні. Уже ранки ставали осінні, за тиждень-два мають прийти дощі, холод і сльота. Пускатися в далеку подорож було трохи небезпечно. Та й залишатися тут, у цьому місті, зовсім не краще. За той час, відколи жив у тому будинку, він зовсім розгубив колишніх приятелів і не мав до кого звернутися нині по дружню пораду. Одначе стояти на цій вулиці довше також не має жодної рації. Він повернув у глухіший завулок і швидко пішов до порту. Тут кожний старий рундук, кожний камінь і кожна вибоїна в мурованих стінах були йому добре знайомі. Тут він міг пересидіти до вечора.

Добігши до старого човна, під яким лише недавно вони сиділи з Альошею, Матрос не схотів шукати кращого місця. Тут він упав на хрумкий пісок і відтак оддав себе одній думці: "А як же тепер Альошка? — думав він тривожно, гарячково. — Пувичка неодмінно видужає і тоді за мене зжене свою злість на Альоші. Але нехай він тільки посміє! Хіба я не вернуся через якийсь час до цього міста?"

Що він мусить звідси втекти негайно, цієї ж ночі — це рішення склалося уже якось само.

Так він пролежав до того часу, доки в порту лишилися тільки самотні гудки паровозів, що перебігали по рейках між мурів до товарної станції.

На небо вийшли золоті зорі, наче далекі огні семафорів заблищали на невідомих вокзалах. Тоді Матрос виліз із-під човна. Здається, в цей час мусить відходити потяг на північ. І, не вагаючись далі, він насунув на очі свого драного кашкета й пішов до вокзалу.

Яка ж приємна несподіванка чекала на нього там! Він обійшов кам'яниці вокзалу й переліз за півверстви від них через холодні рейки, щоб потрапити між ланки вагонів. Раптом під високими платформами з сіном він помітив якусь живу, рухливу купу. Обдивившись навколо, чи немає поблизу небезпеки, він сторожко наблизився до купи. Так і є! Це свої... Став наслухати — свої!.. Кілька хлопців, мабуть, із порту. Навіть чийсь знайомий голос. Чи не Сенька Черв'як? Зовсім такий голос...

Матрос пам'ятав його ще з тих часів, коли вони разом чистили на пароплавах казани. Черв'як був добрий угара! Перед Матросом метнулися далекі спогади. Ось вони вдвох із Сенькою, вилізши з казана чорніші за сажу, блискають очима й летять по сходах на пристань. Вони пробіжать між юрбою, зачеплять боко'м не одну білу постать, залишаючи на пахучій одежі свій піт і вугляний порошок. Постать репетує, кличе стражника, десь здалека гримить сюрчок, а вони вже летять з високого молу в густу фіолетову воду, лишаючи за собою нафтові кола на поверхні. Граючи в воді, вони відпливають аж до другого молу, накивавши на здивовану юрбу. Їхні чорні спини, мов у дельфінів, блищать на сонці і знов поринають у глибини.

Купа заворушилася. Дехто кинувся врозтіч. Матрос стояв на місці спокійно й ро'бив їм знаки. Тоді один пішов до нього назустріч. Ступивши кілька кроків, він раптом зупинився, потім прожогом кинувся до Матроса.

— Жигун!.. Матроска!..

— Цить, — спинив Матрос. — Чого паніку наводиш?.. А то хто з тобою?

— Наші. З порту...

— Куди направленіє?

— Думка на столицю.

Матрос з радості схопив Черв'яка за в'язи.

— Компанія, — прошепотів він йому схвильовано. — Де наш потяг? Готовий?

— На первой путе.

— Лізьмо, — скомандував Матрос.

Черв'як легенько цикнув. Хлопці підійшли до гурту — їх було дев'ять чоловік з Матросом. Підрахували, вийшло якраз на три собачі ящики.

— Лізьмо до паровоза, а там по'під вагонами. Доки перші три не сядуть, решта не совайся, лежи спокійно. Ящики є не під кожним вагоном. Шукати з правого боку.

Черв'як дістав із кишені шматок зім'ятого дроту й поділив його на три рівні шматки.

— Залазь у ящик і замикайся зсередини, — пояснив він молодшим. — Дірочку пробити гвіздком. Є гвіздки?

— Є, — озвалися хлопці.

Вони лягли між рейок і повзли нечутно, стримуючи дух. Паротяг обдав їх гарячим сичанням, від нього молодшим затремтіли жили, забились серця.

— Ми ліземо з Черв'яком останні, — сказав Матрос. — Вибирайте перші ящики, а ми собі знайдемо.

Продзвенів уже перший сигнал. Біля потяга шуміли підшви, гуркали провідники, проходили з ліхтарями кондуктори. Перші три повзли під вагонами, позираючи з-під коліс на обидва боки. На їхнє щастя, під третім вагоном знайшовся ящик. Пройшло кілька хвилин, тоді рушили ще три. Матрос, Черв'як і Маслик, що був із ними, просунулися до першого вагона.

— Тут можна й на ресорах, — прошепотів Маслик. — Диви: спочатку на осю, потім на трубу, а потім на палку. Тут можна й спати.

Матрос не відповів, а Сенька став заперечувати цей план.

— По-перше, можна впасти, коли спати. А як не впадеш, то все одно спіймають. "Здрючуйся", — скажуть. Ні, треба шукати ящика. — В цю мить об колеса першого вагона задзвенів молоток.

— Проверка, — шепнув Черв'як.

— Тихо. Маслик, не ворушися.

— Я видерусь на осю. Тут мене й не видно.

— Не дерись, сиди смирно.

— Еге, не дерись, — зашепотів Маслик. — А як побачать? Я краще на осю.

— Кажу, сиди! Він не загляне. Ш-ш... Ось підходить. Не дерись...

Але Маслик уже сів на вісь і завмер там, прихилившись спиною до колеса. Матрос і Черв'як залишилися під вагоном, наче прилипли до землі. Ні звуку, ні дихання. В цю мить наблизились кроки. Видно було тільки чоботи, ліхтарик із зеленим склом і молоток. Ні рук, ні тулуба. Ці речі самі пливли, звисаючи з-за стінки вагона. Матросові страшенно хотілося підвести голову й поглянути на їхнього власника. Він навіть зробив рух, але Черв'як уп'явся йому нігтями в шию і притис до шпали. Ліхтарик наблизився до колеса, молоток гойднувся і вдарив. Глухий, нечіткий звук. Тоді молоток б'є вдруге, втретє. Зупиняється на мить, а далі нижче спускається ліхтар, і чорні великі руки стає видно Матросові і Черв'якові.

— Що за рахуба, — бубонить голос за вагоном. Черв'як прикладає губи до Матросового вуха й шепоче:

— Здається, засипались. Маслик, чорт, не послухав. Чуєш, не той удар...

А ліхтар уже стоїть на землі, поруч нього падає молот, і раптом під вагон нахилиється якась вусата морда. Вона придивляється коротку мить, потім вуса їй заворушилися, настовбурчились.

— А це що таке?.. Ану-ка, вилізайте, господа пасажири, — кажуть ті вуса. І на доказ того, що морда не жартує, під вагон простягаються дві жилаві руки в мазуті з клоччям між пальцями.

— Дряпай! — кинув Матрос. І вони шугнули з Черв'яком з-під вагона — один праворуч, один ліворуч. Черв'як проскочив майже між чобітьми вусатої морди; не встигла вона озирнутись, як він уже зник десь під другим вагоном. Матрос же проскочив наперед і зважив, що йому найкраще буде залізти поки що під паротяг. Маслик залишився на осі, тільки посунувся ближче на середину. Вусата голова зникла — він тільки чув, як вона вже згори щось бубоніла на адресу його товаришів:

— Пасажири. Бач, як вони передвіженія знайшли, — бубоніла морда. Потім молот ще раз ударив об колесо і, задовольнившись тим звуком, поплив із ліхтарем далі. Задзвонив другий сигнал. Цокіт молотка швидко віддалявся на кінець потяга. Перон відразу зашумів, зашаркав; гомін рвонувся дужче, останні пасажири спішили добитися вагонів.

Щось проповзло під Масликом по шпалах.

— Хто це? — спитав Маслик.

— Я, Матрос. Поліземо?

— Не хо... буду тут. Може, ще й не знайдемо ящика. Матрос поліз далі, а він залишився. Під третім вагоном Матрос шкрябнувся головою об ящик. Звідти почулося шамотіння. Він стукнув за умовою три рази. Відповіли: повно. Поплазував далі. Проминув уже кілька вагонів, а ящика немає. Здається, недалеко й кінець потяга... Його охопила тривога. Ударив третій дзвінок... Він підвівся на лікті і збільшив швидкість, як тільки міг. Мабуть, ящик є під останнім вагоном. А коли немає? Що, коли немає? Тоді він залишиться між рейками, і, як тільки пройде потяг, його зараз же зелений картуз і забере...

В цю мить пролунав кондукторів сюрчок, а за ним свиснув паротяг, і цілий потяг здвигнув, напружився й клацнув зубами, як страшна тварюка, що збирається стрибнути на ворога. В голові Матросовій майнула думка: "Ящик відчиняється збоку. Вскочити в нього з-під вагона ніяк не можна, та ще на ходу..." Він кинувся між колеса й вискочив на перон. Потяг рушив і пішов, наближаючи до Матроса останній вагон. І тут, прилігши до перону, Матрос побачив благословенний ящик, — його дверці ще не встигли навіть зачинитися за останнім "пасажиром". Матрос посунувся з перону, і в ту мить, як за його спиною почувся дзвін підборів (зелений картуз), він ухопився пальцями за двері ящика й з розгону шугнув туди головою.

...Потяг набирив ходи, прискорюючи ритм до перебоїв, Матросові стукало серце сильно й рідко, немовби разом із колесами на стиках рейок. Під ним хтось ворушився, намагаючись скинути з своїх грудей його живий тягар.

— Ти, Сенько? — запитав Матрос.

— Та я ж. Ти мене трохи придушив.

— Нічого, втрусимось, — заспокоїв він Черв'яка. — Тут іще хтось?

— Аж двоє. Буде трохи тісно. А Маслик де?

— Маслик на ресорах. Не схотів лізти.

— Чортова морда, розбила компанію, — з жалем проговорив Черв'як.

Потяг уже вилетів за межі вокзалу. Степова пустеля шуміла вночі, роздаючись вітром від шаленого бігу заліз. В щілину собачого ящика вривались уривки свисту, наче незримі смоки нагнітали туди морок. І в ньому густішали стук чотирьох сердець, тиснення атмосфер і нечутне кружіння вуглевих порошин. Вони підіймалися з дна і з стінок ящика, щоб лягти на спрагли уста цих сміливих мандрівників, просмоктатися їм у легені, в вуха, в ніс, у шкіру, осісти на вогких чубах і вкрити лахміття їхньої одежі. Жодний кондуктор не заважав хлопцям кашлять і чхати від того повітря, що розпирало це трохи тісне "купе", в якому "годі возити буржуйських собак", — так справедливо зауважив хтось із чотирьох "пасажирів". Вони чхали і завзято кляли того розумника, що придумав саме перед їхньою подорожжю перевозити — і, мабуть, зайцем — в угілля в цьому ящику.

— Матросе. Ну, а Маслик? — знову запитав Черв'як. — Дурний, не послухав. Там можна впасти. Га, хлопці?

Всі про це думали, та мовчали. Довідатись ніяк не можна, бо, вилізши на станції, ризикуєш там і зостатись. А відбився від гурту — пропав. Біда збирає докупі, вони це добре вивчили з практики. А самому — пропадеш. Тривога закралася їм у серця, як тільки Матрос сказав, що Маслик залишився на ресорах. І кожний думав про те, як би довідатись? Знайти його і примусити сісти в ящик. Та що придумаєш?

Потяг летів, одстукуючи верстви, зупиняючись на кілька хвилин, щоб відсапатись, набрати в розпалене черево води і знову ринути в чорну просторінь ночі. Дехто з хлопців засинав на короткі півгодини, скрутившись утрое й віддавши себе невідомій долі, що може зрадити, а може й довести щасливо до столиці, де, кажуть, є що "хапати" і можна буде сьак-так перезимувати.

І ось Матрос, що увесь час не знаходив собі місця й не давав спокою товаришам, раптом заявив, що він хотів би випити хоч ковток будь-якої води. Але під час "погрузки" хлопці трохи не додержали плану, що його був намітив Черв'як. Замість сісти в цей ящик, де безпечно лежать зараз вони, Ромка Свистун сів десь в інший. А в нього — пляшка з водою. Тепер там у них дві пляшки, бо другу мав Метелик, а тут немає навіть чим закропити душу. Матрос заявив, що спрага починає мучити його що далі, то все дужче, йому вже здавалося, що всередині йому горить свічка, що язичок полум'я нібито облизує йому горло й раз по раз припікає сильніш. Хутко той вогонь захопив йому всі груди.

— Не витерплю, — хрипко сказав Матрос.

— А що ж ти зробиш? — спитали його. — Як вилізеш, то й упіймають. Ні, вже їдь так. Ковтай слину.

— Еге, їдь. Як і слини нема. Рот сухий, як чобіт. Ось дай пальця, дай сюди, помацай, який сухий. Я вилізу.

— А ми тобі кажемо — не вилазь.

— Як не можу. Вилізу, хоч би й смерть.

— То пропадай, як муха, чорт тебе бери, — сердито відказав Черв'як. Матрос не хотів його дратувати і мовчки доїхав до першої станції. Та, як тільки потяг засичав вестингаузом, він рішуче одкрутив дротика і без слів вистрибнув із ящика.

— Два дзвонки! — скрикнув услід йому Черв'як. — Швидше...

Але Матрос не подався на перон шукати води. Вій тут же грудкою впав до колеса і зник під вагоном. Думка про Маслика гризла його. Не можна було залишати самого на ресорах! Всі винні, а найбільше — він, Матрос, бо ж він останній розмовляв із Масликом. І він швидко поплазував попід вагонами, зазираючи на кожну "палку", як звав Маслик. Та ніде його не було.

— Маслик! — шепотів Матрос. — Ти не спиш, Маслик? Де ти?

Так доповз він до першого вагона. І тільки тут раптом подумав: "А назад? Устигну?"

В цю мить майже над головою вдарило:

— Дзе-ень! Дз-ень! Дзень!

Він так і прикипів до землі. Вискочити на перон? Зараз, доки не рушив потяг? А може, тут начальник станції! Лишитися? Хай пройдуть вагони, а тоді вчепитись за останній! На буфер... А як потяг розженеться, що й не вчепишся? Матрос шарпнувся назад. Повзти! Вискочити з другого боку вагона, пробігти до кінця потяга, а там...

— Тюфі-іrrrr-фіrrrr! (Сюрчок!).

Матрос, не здаючи собі справи, хотів схопитись на ноги. Він зірвався й з розгону вдарився головою об залізо. Блиснули свічки, голова пішла обертом. Але встиг помітити: він під буферами між двох вагонів. Тоді, напруживши м'язи, з останніх сил схопився руками за буфер; задрігав ногами, вперся ліктями в місток, що на буферах. Ще трохи! Ще одне зусилля. Якби хто підсобив, хоч торкнув... І вже був би на містку. Он і драбинка нагору... На дах! Ще раз замахнув ногами й відчув:

"Або зірвусь, або видерусь..." Здається, кондуктор... Його ліхтар наближається... Ну ж!... Р-раз!.. Потяг здригнув, і в цю мить Матрос уперся грудьми в місток. "Тепер не зірвусь! Дудки!.." Ще півсекунди — і він був на містку біля драбинки. Схопився за шаблі і вмить перебрався на дах.

— Поганяй! — зареготався він і впав на холодну жерсть покрівлі. Під картузом проступило йому щось тепле. В очах потемніло. Він знепритомнів.

А потяг летів, гукав над нічними просторами. Хлопці надаремно чекали в ящику Матроса. Черв'як лютував, лаявся, кляв Матросову нерозважність, як і нерозважність Масликову. В розщілини до них почав просмоктуватись холодний світанок. В цей час Матрос прокинувся на даху вагона й здивованим поглядом обвів ясні ліхтарі, людей, що метушилися внизу, і камінні будівлі вокзалу. Потяг стояв на великій станції. Приїхали? Матрос довго пригадував собі, що трапилось, потім помацав голову. Картуз десь зсунувся, і його занесло вітром. На маківці ковтун чуба злипся і зашкаруб. Голова трохи боліла, та про неї! Матрос пригадав усе. Маслика немає. І невідомо, де він випав.

Коли за кілька хвилин мандрівники зустрілись на столичному вокзалі і Черв'як схопив з радості Матроса за голову, той слабо ойкнув і відтрутив Черв'яка.

— Нема Маслика ніде.

Хлопці припишкли, забігали очима, ховаючи їх один від одного. Почулося сопіння й суворе підшморгування носами.

— От... нещастя... Схотілось йому... І де він випав, чудак?

І ніхто не міг їм сказати, що Маслик через свою нерозважність подорожував "на ресорах" тільки що кілька сажнів на вокзалі, коли рушив потяг і його протягло по землі, доки витримало старе лахміття його сорочки. Знівченого, обдертого його відпроваджено до моргу.

Хлопці мовчки, сердито спльовуючи вугіль і протираючи запорошені очі, посунули в незнайоме місто.

## VI

Альоша прокинувся від нестерпучої задухи. Вкритий чимось важким, він заснув після нападу й тепер не міг зрозуміти, де він є. Скинувши з себе лахміття, що не давало йому дихати, він підвів голову й помітив, що лежить на підлозі майже посеред кімнати. Ніби хтось змісив йому тіло підборами — так воно йому боліло. Язик розпух і щемів, і коли він поворушив ним, то помітив, що він прикушений і що в роті є ще солоні густа кров. Надаремно він силкувався пригадати собі докладно те, що з ним трапилось. Події проступали ніби в тумані. Він був стратив притомність, але ж він знає, що довго кричав, лютував, що в нього були якісь думки, а тепер їх немає. Тепер знову — туга за Матросом і нічого більше...

У помешканні було тихо і темно — мабуть, це вже ніч. Часом непевна смуга лизне край вікна — то ліхтар на вулиці, розгойданий вітром, кидає на будинок клапті світла.

Альоша почув чиюсь стриману розмову.

— Диви. Встає... — шепотів один.

— Справді! А що він робитиме? — злякано питав другий.

— Хто ж його знає. Божевільні, так вони все можуть зробити. Я чув, що один навіть порізати хотів усіх.

— Ну? Та й що?

— Та, звісно, не вдалося.

— Повтікали?

— Ні, чого повтікали? Ножа не було, а він з дрючечком... "Поріжу" — кричить...

— То це маємо клопоту...

— Чого? Цей не дуже страшний. Він ще не дійшов до точки.

— А як дійде? — стривожено запитав голос.

— Ну, як дійде, то звісно. Тоді вже все може.

Альоша слухав цей шепіт і відчував, як йому холонуть пальці. Здалося, що серце перестало битися.

— Це він, як почув про Матроса, так відразу бах — з ума! — продовжував перший.

— Бо таки страшно було, як ото сказав Глухий.

— Звісно, як на кого, то й страшно. А я, то вже не злякаюся.

— Ну?

— А нуда. Бо я вже ляканий. Мені наплювать.

Раптом Альоша все пригадав: Глухий їздив пізнавати Матроса, а вони всі чекали на нього довго, до самого вечора. Потім Глухий повернувся й розповів...

Йому стало холодно. Задріботіли зуби, тоскний біль здушив йому голову. Альоша намацав свій матрац і ліг на нього лицем донизу, намагаючись затулити вуха, щоб не чути таємничого шепоту. Він не міг уже заснути. До ранку йому дзвеніло в вухах і стискалося серце.

Встав він блідий, з холодною вогкістю на чолі, з очима запалими й смутними. Товариші уникали з ним зустрічатися. Його вигляд лякав їх, і вони, зібравшись десь у кутку, розмовляли тихо, кидаючи в його бік швидкі, тривожні рухи.

Таракан покликав його до себе і, подивившись на нього уважно, холодно, похитав головою.

— Тебе доведеться в лікарню, — сказав він до Альоші. — Я не можу тримати в себе хворих, що лякають цілий будинок.

— Я не хворий. Чим же я хворий? Я такий, як і вони. Я ні в чому не винний. На мене тільки нападаються. Тепер кажуть, що хворий, — відказав Альоша. Голос йому звучав роздратовано, різко. Він кидав слова просто в лице Тараканові, стоячи перед ним близько, на один ступінь. В його рухах помітно було загостреність і недоцільність. Раптом він змахував рукою або швидко повертав голову до дверей, ніби хто кликав його. Потому знову повертався до Таракана, і в очах йому з'являлося нетерпіння, наче він не переконався, що його ніхто не кличе. Раптом на півслові уривав розмову, застигаючи поглядом на вікні або на Тараканових вусах.

Таракан відпустив його, хитаючи головою, і звелів хлопцям назирати за ним. Та він ніби заспокоївся, ніби сховався в самому собі і ні до кого не говорив ні слова.

Щодня перед будинком з'являвся Чорний. Впустивши голову на пішохід, він обходив будинок кілька разів, наче задуманий дозорець, поглядаючи іноді на ворота своїм червоним, стомленим оком. Часом звідти летів камінь. Чорний, не повернувши голови, відскакував на три ступні вперед чи вбік, потім повертався, нюхав і, переконавшись, що то не хліб і не маслак, який би можна було потримати в зубах, знову відходив і поглядав на ворота.

Альоша не барився і, як тільки помічав його, зараз виходив, і вони брели десь на вільні мандри. Іноді Альоші щастило щось приберегти для Чорного з об'їдків. Тоді обидва раділи й довго бродили в доброму настрої. Якби це був ще Матрос, їх було б тоді троє, то й можна б покинути будинок, де так невесело жити...

Думати про Матроса для Альоші стало постійною мукою. Всі прикмети, що їх розповів Васька Глухий, ніби не говорили, що загинув саме Матрос. А проте сумніви, страшні, болючі, не давали йому спокою.

Так проходили дні. Небо вже переставало бути прозоро-синім. Воно обважніло, спустилося нижче над містом і, ніби вкрите пилом і завіяне сірим туманом, почало пускати на землю непривітну вогкість. Ранки стали холодні. На бруку довго не висихала вода, а часом починав падати різкий дощ, студив холодний морський вітер. В будинку стало холодно спати. Хлопці придумували присовувати на ніч матраци щільно один до одного й спали, гріючись власними спинами. Тільки Альошин матрац залишався, як і раніш, одинокий біля дверей.

Одного дня Васька Глухий заявив, що сьогодні виписують Пувичку. Він сам пішов за ним до лікарні, і через кілька годин вони повернулися до будинку вдвох, веселі й горді, бо Пувичка тепер мав що розповідати й

чим хвалитися перед товаришами. По-перше, йому зашивали живіт кривою голкою, наче лантух, а він потім пальцями повидирав ниточки, бо він не дурень так швидко піти з лікарні. Там він спав, як герой, на справжнім ліжку, укривався ковдрою, їв добрий суп із білими сухарями, потім різну рибу, молоко й інші пундики, що й не снилися хлопцям у будинку.

Пувичка несподівано з'явився на порозі будинку і постояв хвилинку, доки на нього звернуть увагу.

— Ну, ось і ми, — сказав він, поглядаючи на товаришів.

— Пу-у-увичка! — роздалось по кімнаті. — Пу-у-вич-ка! Диви, як не репне!..

Він стояв тепер, як колись Матрос, заклавши руки в кишені й граючи спокійним презирством.

—Пошти, — вимовив він так, як колись вимовляв Матрос. — А які тут у вас новини?

Потому він явився до Таракана й вислухав від нього те, що той казав усім хлопцям, ще як приймав будинок.

Цілий день Пувичка розповідав хлопцям про своє життя в лікарні. Які він там виробляв штуки! Ніхто б того не зробив.

Наприклад, він завжди збивав собі перев'язку. Через те рана дуже довго не гоїлась. Лікар навіть загрожував зв'язати йому руки, та Пувичку не злякаєш. Потім він брав у хворих хліб, і ніхто не міг його спіймати, взагалі там було багато цікавого. Хлопці слухали його з заздрістю, що одверто горіла їм в очах.

У цей час прийшов Альоша. Пувичка помітив його в дверях і зупинився на півслові. Якусь мить усі з цікавістю дивилися на них, чекаючи, що буде. Потім Пувичка цвіркнув крізь зуби:

— Здоров. Чого дивишся? Не пізнав, може?

Альоша нічого не відповів, ніби не чув привітання.

Він пройшов у свій куток. Сів на Матросову скриньку.

Пувичка зморщив носа.

— Припадушне... Ще й мовчить. Зануда.

Альоша дивився в вікно, ніби це не до нього. Вид йому був блідий і надто спокійний. В очах горіла німа рішучість: хай там що, він не скаже ні слова.

Пувичка підійшов, став до нього боком і подивився через плече. Альоша витримав той погляд, навіть куточки губ рухнулись з презирством. Це сталося несподівано і всіх дуже вразило. Пувичка почервонів; щоб заховати ніяковість, він кинувся до свого картуза, дістав звідти недокурк і встромив собі в зуби.

— В кого є сірники? — голосно запитав він.

— У мене є, — сказав Васька Глухий. Але Пувичка не чекав, що сірники знайдуться, і не знав тепер, що робити, бо закурити в кімнаті він боявся.

— Або ні, хай пізніш, бо я недавно курих, — сказав він, ховаючи недокурка.

Посмішка знов пробігла по Альошиних губах. Та Пувичка вже одвернувся, не бачив її. Він пробурмотів погрози на адресу свого ворога і стис свої тонкі, синюшні губи.

...Таракан завів моду самому дзвонити на ніч. В коридорі вже чуто було його кроки. Ось він узяв у руки дзвоника. Залізний язичок ударився об глуху мідь, за-тиснуту в його пальцях.

## VII

Проходив час, і вже всі побачили, що Пувичка не може помститися на Альоші так рішуче й сміливо, як з ним самим зробив Матрос.

Завбудинку одного разу звів їх обох у себе в кімнаті. Що він казав їм, нікому не відомо, але помирити Альошу з Пувичкою Тараканові не пощастило.

Альоша не звертав, здавалося, на Пувичку ніякої уваги, все десь бродив, іноді навіть запізнювався на навчання, що почав заводити в будинку Таракан. За це Альошу не раз карано, і це було єдиною втіхою для Пувички.

Був кінець холодної осені. Перші сніжинки падали на мокрі тротуари, на темний брук і, впавши безсило й кволо, як чийсь марні надії, розтавали під ногами похмурих горожан. Одлетіла давно золота свіжість листопаду, потемніли мури будинків, і вже вкривалися вночі сивизною голі віти дерев. Море під сильним вітром шуміло збурено й чорно. Вечірні ліхтарі гойдалися на дротах фантастичними більмами, кинутими в слизоту, у вогкість туману.

Таракана не було в будинку. Кудись він пішов того вечора, залишивши догляд за хлопцями на стару служницю. Хлопці нудилися, не знаходячи розваги і не знаючи, куди себе подіти. Тоді Пувичка підійшов до Альоші й сказав, підморгуючи до товаришів:

— Хундожник, кажуть, що ти вмієш приставлять малахольного. Ану, покажи...

Альоша бликнув на нього, тривожно змахнувши віями.

— Покажи, а то я не бачив. Мабуть, дуже цікасно, — продовжував Пувичка. — Кажуть, що ти аж піну пускаєш. От я так і не вмію.

Альоша глянув на хлопців. Вони дивились на нього трохи злякано, але разом із тим у їхніх очах горіла неприхована цікавість. Якби зараз Пувичці не вдався його намір, вони були б дуже незадоволені. Пувичка відчув цю німу підтримку товаришів і підійшов ще ближче до Альоші, обдаючи його нахабним, зневажливим поглядом. Він знову, ще раз і, може, востаннє, ставив на карту свій авторитет. До цього часу йому не щастило поглумитися над своїм ворогом, бо всі його штуки Альоша зустрічав презирливою посмішкою і тим тільки сердив Пувичку.

Хлопці почали вже були навіть поважати Альошу за цей спокій. Та на цей раз їм було дуже нудно сидіти без розваги. Вони раді були, не втручаючись до справи, побачити ще раз змагання між Пувичкою та художником.

Пувичка здвигнув ліктем, зачепивши Альошу по голові.

— Ну... Починай... Пускай слину. Почекайте, він так із копита не може. Йому треба подумати. Ось він подумає, як краще, а тоді вже напевне впаде на підлогу й почне гатити головою. О, о!.. Дивіться, вже починають сіпатись губи.

— Не лізь! — крикнув Альоша.

— Губи вже сіпаються... Ніздрі підскакують... Дивіться, дивіться! Які очі!.. Мабуть, зараз вони полопаються, бо вже понапинались, дивіться,

як... О! Побілів... Ні, посинів... Зараз починається приставленіє... Розійдись, публіка. Хундожник Альоша Мамалига танцюватиме... Ги-ги!..

Пувичка сам тремтів з напруження. Йому до муки хотілося, щоб Альоша впав і забився головою об підлогу. Він кричав, а сам відчував, що може зараз заплакати, як тільки з Альошею нічого не станеться. Він би вдарив його, вчепився б йому нігтями в очі, але гра мусить іти інакше. Хлопці не хочуть, щоб він ударив його. Треба тільки роздратувати, щоб Альоша впав, щоб валявся на підлозі, а він, Пувичка, щоб залишився над ним, відштовхнув від себе ногою і пішов би від нього геть.

— Ну, починай же! — крикнув не своїм голосом Пувичка. — Починай, падучка малахольна! Зараз починай!..

Альоша схопився на ноги і, не тямлячи себе з гніву, кусаючи губи з образи й зненависті, плюнув в обличчя Пувичці шмат слини, забарвленої кров'ю.

— На! Ось! На... Ворюга... Вуркаган!..

Хлопці, що вже горіли, зачаровані вогнем диких пристрастей, здригнули з несподіваного реготу.

— О-го-го!.. А що!..

Пувичка остовпів. Він навіть не витер обличчя: заверещав і кинувся на Альошу.

Вони сплелися голими руками. На них злітало шмаття їхньої одежі. Жагучим клубком покотились обоє на підлогу, в хрипінні й корчах ударились об двері, пересунулися в коридор, не випускаючи з пальців горлянок і чубів. Юрба хлопців ревля, свистіла з захоплення. Пувичка вдарив плечем у надвірні двері. Вітер і вогкий пронизливий сніг увірвалися в помешкання. Пувичка штовхнув Альошу на вулицю. В ту

мить тремтяча постать собаки вирвалася з-під воріт і кинулась на Пувичку з голодним гарчанням. Всі зупинилися. Пувичка з жахом відскочив до будинку. За ним усі шугнули в коридор. Грюкнули двері. Замкнулися.

Тоді Альоша схопив якийсь дрючок і почав з неймовірними зойками бити в двері. Але з коридора почувся тільки тупіт ніг. Хлопці злякано побігли в помешкання.

Альоша вибіг на вулицю. Зібравши всі сили, став бити у вікна. Скло посипалось йому на руки. Але він не помічав ні болю, ні крові. Дрючок несамовито злітав над його головою, ніби цілком заволодівши скрюченими руками, що слухняно рухалися разом і з ним. Альоша діставав якусь невимовну, страшну насолоду. Нарешті він махнув востаннє заюшеними руками, заточився, упав під заломом вікна. Сили зрадили його. Він захарчав, розколупуючи пальцями жорсткий вапняк, заскреготів зубами й забився головою об тротуар. Тіло йому зводили корчі. Очі застигли під лобом, націлившись білими цятками в холодну пустелю ночі. Чорний заскавчав над ним і завив.

В такому стані знайшов його перехожий. Він зупинився над незвичайною картиною: хлопець на тротуарі з мукою безумства на обличчі, і в його скривавлених пальцях — порване мокре вухо собаки, що схилила йому на груди свою голову.

Перехожий покликав міліціонера. Пувичка крикнув у вікно, коли зібралась юрба і підійшов міліціонер, що цей хлопець божевільний, бо ось що він наробив, і що вони боятимуться, коли він лежатиме тут під вікном. Тоді міліціонер, збентежений такою незвичайною пригодою, взяв Альошу на руки, закутав його в свою шинелю і, сівши на візника, сказав адресу будинку на передмісті.

Візник рушив, перехожі розійшлися, похитуючи головами, а собака побіг за джогками, зазираючи на міліціонера.

Пувичка висунув голову в розбиту шибку. Стежив за міліціонером.

— Повезли до божевільні, — сказав він хлопцям, почувши адресу.

— А що, не казав я, що він не при своїх?

Хлопці погодились мовчки, вицокуючи зубами з жаху та з холоду, що вривався в розбиті вікна.

Пройшло довгих дві години. Ніхто не порушив тиші.

Нарешті повернувся Таракан. Він увійшов до помешкання разом із служницею, що схвильовано розповідала йому про неприємні події цього вечора. Став посеред кімнати і злякано обводив очима сірі купки хлопців, що, скулившись під стіною, мовчки чекали на розправу.

— Що ви наробили? — нарешті запитав він. — Де Альоша? Пувичко, це ти наробив. Відповідай мені зараз!

Пувичка поворухнувся в своєму кутку. Муркнув:

— Альошка тронувся. Побив вікна. Словом, із ним неблагополучно. Одвезли в лікарню.

— Хто одвіз? Бандит ти!

— Міліція. На вулиці схопили й повезли.

— Куди повезли?

— Мабуть, у жовтий дім. Бо туди, на слободу...

Завбудинку схопився за голову.

— Нещасний хлопець! Я вже думав віддати його до школи. От нещастя! Затуляйте вікна старими матрацами, — звернувся він до служниці. — Завтра поїду в лікарню, хоч довідаюсь, що йому сталося. Спати! Щоб мені було тихо!

Він вийшов у коридор і подзвонив. Хлопці з якоюсь полегкістю почали вмощуватися на ніч.

## VIII

Міліціонер привіз Альошу до тихого будинку, що стояв у темнім оголенім саду, оточений камінним парканом.

— Де це ми? — спитав нарешті Альоша, опритомнівши від холоду. Міліціонер, не випускаючи його, підійшов до воріт і став бити ногою в темне коване залізо.

— Нічого, — говорив він до Альоші, — ти не бійся. Тут буде добре і тепло, і все. Ти чий?

— Я з будинку. Куди ви мене ведете? Пустіть! Я не знаю, де це я. Пустіть...

Міліціонер похитав головою, притиснув його до себе й знову заgrimів у ворота. Залізо глухо стогнало, здригаючи під ударами його чобота. Нарешті вийшов з ліхтарем бородатий чоловік. Попихкуючи люлькою, він дуже весело запитав:

— Кого тут носять чорти в таку пору? — і став одмикати хвіртку.

— Прийміть хворого, — коротко відповів міліціонер.

Альоша вп'явся йому в шинелю.

— Не піду! — закричав він з одчаєм. — Не піду. Я не хворий! Пувичка нарошне дражнить мене.

Але дужі руки чергового санітара вже тримали його. Незнайоме обличчя схилилось над ним, промовляючи спокійно і байдуже:

— Ну, годі. Цить! Ходім, ляжеш спати. — І він повів його між нічних корпусів лікарні. Десь глухо зачинились ворота. За ними бився й розпачливо гавкав собака: йому не вдалося проскочити в двір.

Залишившись на вулиці, він безпорадно кликав свого приятеля й шкрябався в залізні ворота.

В холодних деревах шумів нічний вітер, розгойдуючи вогке тяжке гілляччя. Скупий ліхтарик над дальнім корпусом прийомного покою блимав непевно й тоскно. Альоша тремтів, намагався закутати груди рештками сорочки, що звисала йому з плечей. Санітар мовчки увів його в кімнату. Викликав чергового лікаря. Все попливло перед очима. Теплінь нечутно полилася в Альошине тіло, сковуючи його незримим ланцюгом, приємно тяжким, непоборним. Здавалося, що вона точилася з очей і з бороди лікаря, що підійшов до нього, взяв його за руку і, питаючи про щось санітара, другою рукою скидав з Альоші лахміття. Ще хвилина — і Альоша відчув, що він зникає в цих темних лікаревих очах, вони втягують його в себе нечутно, їхня глибінь невблаганно сходиться над його головою, і весь він поринає, немов у воду. Він щось намагався відповісти лікареві. Той шелестів над ним бородою. Але слова не слухали його, спинялися десь у грудях, забиваючи дихання легким і теплим попелом. Потому справжня вода зійшлася над ним, він бився об якісь білі гладенькі мури, а цупкі санітарові руки тримали його, намагаючись утопити в тій теплій воді. Далі все зникло. Його кудись понесли і вкинули в безодню, на дні якої ворушилась півтемрява, стогнали страхіття. Все зникло.

Нарешті він прокинувся.

Дикий регіт падав на нього бухнатим, наче порожнім всередині, камінням. Альоша розплющив очі.

В загразоване вікно цідився ранок синювато-блідою піною. Перед очима стояла висока стіна, знизу сіра, а вище біляста. До стіни прихилившись, стояв розіп'ятий. Потрашаючи животом, він реготався до нестями, а його очі непорушно дивилися на Альошу. Холодний жах підвів Альошу на ліжку. Він схопився руками за бильця. Тоді розіп'ятий відхилився від стіни і, озираючись навколо, швидко, злякано перебіг між рядами ліжок і сховався десь у кутку. Альоша хотів простежити за ним, але в цю мить він помітив, що з двох протилежних кутків на нього дивляться чийсь стурбовані очі, блискаючи загрозливо й тривожно.

Потому підвелися, пішли по кімнаті, заспівали ще якісь жовті обличчя, з чудними, безглуздими посмішками, з хитро примруженими очима й зведеними над мокрим лобом бровами.

Якийсь печальний дідок підійшов до його ліжка, постояв довго, мовчазний і засмучений, соромливо поворушив пальцями, закриваючи на грудях довге рудувате волосся, і відійшов, не сказавши ні слова. В куточку він присів, підігнув коліна, став креслити навколо себе пальцем, намагаючись пеленою сорочки закрити від усіх те, що він робив. Але це не вдавалося йому, бо через його плече зазирає високий похмурий чоловік і швидко чиркає і собі щось олівцем на папері, що його він добував із ремінної торбинки. Та торбинка висіла йому через плече на старому вузлуватому мотузочку. Дідок раптом підвів голову, помітивши чоловіка, швидко затер рукою те, що він ніби накреслив перед собою. А чоловік зробив вигляд, ніби йому зовсім байдуже. Склавав у торбинку папери і відійшов у другий бік. Дідок почекав, посидів і знову почав креслити. Чоловік знову почав наближатись...

Далі звідкись долинув тужливий крик. Альоша обернувся. Побачив двері, а за ними кімнати, такі самі довгі й заставлені ліжками. І звідти лунало якесь невиразне голосіння. Помешкання наповнилось людьми, що подібних до них він ніколи не бачив. Вони кружляли перед ним, ніби в

страшному сні, сповнювали помешкання лементом, тьмарили його брудом своєї подраної білизни, перекривленими рисами облич, сірим кольором губів, безнадійним бликанням очей.

Альоша загубив дідка і чоловіка з торбинкою. Все злилося в нечуваний ярмарок безумства. Засліплений непевними ідеями розум блукав тут страшними манівцями, сіючи навколо підозріння, самохвальство або жах воскової байдужності.

Між того ярмарку яскраво вирізувалась постать огрядного чоловіка з закованими по лікті рукавами. Підібравши поли довгого халата, він переходив з однієї кімнати до другої і з таємничим виглядом сповіщав усіх, що він нарешті має своє підприємство і продає на ньому тисячу пудів м'яса щоденно. Він підійшов до Альоші. Підперезаний рушником живіт звисав йому двома лантухами. Синя шкіра напиналась над вилицями, а в очах горіло безнадійне самовдоволення.

— Тисячу пудів м'яса, як вам здається? — запитав він Альошу. — Не забудьте, самої яловичини. Сьогодні я одержую партію свіжих сортів. Продаж буде не менше як три тисячі пудів...

Він нахилив до Альоші своє обличчя й підняв угору тремтячу руку, на якій проступили сироти. Альоша закричав, зіскочив із ліжка, хотів бігти.

— Куди ти? — почув він чийсь спокійний голос. — Не бійся, він не зачепить...

Перед ним стояв санітар, придивлявся до нього уважно, гостро. Він узяв Альошу за руку. Злегка затримав його.

О десятій ранку в палату увійшов лікар. Це був не той лікар, що його вчора ніби вві сні бачив Альоша. Цей був у звичайній одежі, не мав на собі білого халата, лице мав голене; з крутого чола звисало йому двоє широких чорних крил. Його ніс, подібний до пташиного, мав на собі

окуляри, що нагадували теж пару крил; синюваті, скривлені набік, вони сходилися над носом у чорну випнуту пружину, готові щохвилини розправитися й замахати у повітрі. Крізь них проступали холодним супокійним блиском вузькі сірі очі. Заклавши руки за спину, лікар стояв коло дверей, бігаючи по палаті цими сталевими скісками очей. Він зупиняв їх на обличчі кожного хворого на одну коротку мить, і те обличчя, ніби врізане сталлю, розходилося від цього погляду в безглузду посмішку або хмурніло ще більше, перетинаючись тінню зненависті. Інші ж залишались непорушні й тихі, їхні вирази свідчили, що вони не помічають нікого навколо себе, перебуваючи за далекими гранями, в тумані ірреального.

Одну хвилину лікар вдивлявся у ці воскові риси каталептиків, потім рвучкими кроками пройшов у другу палату, а за ним, вигукуючи, виробляючи мармизи, посунуло кілька неспокійних маніяків. Він приймав від них скарги й вислуховував погрози. Потім він повернувся: сказав санітарові привести Альошу до кабінету.

Альоша увійшов у чисту і тиху кімнату, пахучу від цигарок і озону, що постійно стояв тут від електричних розрядів. Дивовижні приладдя падали йому в очі темним блиском. Із високих шаф виступали тісні колони книг, тяжкі в своїй неймовірній кількості. Лікар сидів біля столу, поклавши на зелене поле бліді, непорушні пальці. Санітар підвів до нього Альошу.

— Здрастуй, — тихо сказав лікар. — Сідай тут, на стілець. Як тебе звуть, звідки ти?

Альоша назвав своє ім'я, сказав, що він був у будинку.

— А чого ж ти тут?

— Мене привезли.

— Хто? Навіщо тебе привезли?

— Не знаю. Я не хотів. Пувичка допікає мене за Матроса. Ми з ним побилися, а він викинув мене надвір. Потім мене привезли сюди. За ворітьми залишився собака... Чорний... Пустіть мене...

Голос йому затремтів. Він відчув, що йому підкочується до горла неможливо гарячий клубок.

— Пустіть...

— Ти хочеш повернутися в будинок?

— Ні, я не хочу туди... Тільки пустіть...

— А куди ти підеш?

— Не знаю. Я подивлюся. Кудись та піду...

— Так-с...

Лікар помовчав, потім запитав раптом:

— Де це ти порізав руки?

Перед тим він уже мав розмову з завбудинку. Той розповів йому про обидва напади, що трапились з Альошею.

Альоша глянув на свої руки, перевів на лікаря здивований погляд.

— Це, мабуть, як бився з Пувичкою.

— А хто бив вікна?

Альоша незрозуміле відкрив очі, намагаючись щось пригадати. На обличчі йому відбилосся глибоке, напружене зусилля. До серця підступила невловима туга. Здавалося, що вона густішає, заповнює груди, як хмара, і ще хвилинка — і вона впаде, осяде дощем.

Тоді стане відразу легше. Але для цього треба щось пригадати... Він зсунув брови, кинув на лікаря погляд, в якому була і ніяковість, терпка, болюча, і благання, і мука.

— Вікна? Відпустіть мене...

Він одвернувся, потім, схлипнувши на повні груди, зарцдав несподівано, сильно, здригаючись всім тілом.

— Я виліпив із глини чорта. Пувичка вкрав його, а він був Матросів... — промовляв він крізь гірку й пекучу зливу сліз.

— Чорт був Матросів. Я йому сам подарував. Тоді Матрос посварився з Пувичкою і вдарив його ножиком, а сам утік... Васька Глухий каже, що то його... з-під... потяга...

Ридання змішали йому слова. Лікар нахилився над ним, уловлюючи жагучі уривки інтонацій.

— Кого? Що з-під потяга?... Заспокойся... Кого з-під потяга?..

— Матроса...

— Ага, ти думаєш, що Матрос убився?

— Атож... Васька каже...

Лікар блиснув очима, вловивши одну думку з цього вихору ідей, що розривав Альошин мозок. І він зробив з неї зброю.

— Неправда! Васька зовсім не знає, чи то був Матрос, чи ні. Я думаю, що то був не Матрос. Ти дурно плачеш.

Альоша замовк. Очі ще горіли, та вже були сухі, ніби сором висушив сльози. Це вперше він заплакав... Він не плакав навіть тоді, коли не стало Матроса. І тепер не знав, як це сталося.

— Може, ти розкажеш, що ти робив у будинку, де ти був раніше? — згодом запитав лікар.

Альоша мовчав. Більше він нічого не хотів, не міг розповідати. Як його не хотять звідси випустити, то хай хоч пустять у двір собаку. Чорного собаку, що за ворітьми. Лікар пообіцяв йому, що собаку впустять.

— А тепер дивись сюди. Так. Чудово. Поклади сюди ногу. Дай мені твою руку. Все прекрасно.

Лікар швидко глянув в Альошині очі, затулив потім рукою одне з них і стежив, як поширюється чоловічок другого. Реакція цілком задовольнила його. Він спробував на акомодацию і конвергенцію. Чудово. Тоді він вийняв з кишені блискучий молоточок і стукнув Альошу по коліну. Нога стрибнула вгору. А ліва? О, ліва також не гірше. Рефлекси не залишають бажати кращого. Ну, звичайно, тут годі шукати патологічних. Бабинськнй, Опенгейм, Росолімо — все це відразу одпало.

— Альошо, ти зовсім молодець і можеш не плакати. Стривай, отак що я роблю?

— Ой, колете! — здригнув Альоша.

— От і прекрасно. Не подобається? Ну, йди.

Коли санітар підійшов до Альоші, щоб одвести в палату, він раптом вишкірився на лікаря.

— Не піду! Там страшно...

— Ні, ні, ти не будеш там, — заспокоїв лікар. — Ти будеш в іншій кімнаті, де зовсім спокійно. Ми тебе швидко пустимо, отже, ти не турбуйся і нічого не бійся. Одведіть у п'яту, — звернувся він до санітара.

Коли той вивів Альошу, лікар забігав по кабінету рвучкими кроками. Потім став і покрутив сердито головою.

— Знервоване до краю... Що за напад?.. Сестро! — покликав він. — Просстежте за цим хлопцем! Він буде в палаті для епілептиків. Не спускати з очей.

Перші дні, сповнені тривоги, і ночі з страшними снами пройшли. Альоша жив у п'ятій палаті і вже почав звикати до цих людей, що були з ним. Це буди ніби звичайні люди, і лише кожний із них мав якусь чудну вдачу. Їх було в цій комнаті шість чоловік.

Альоші дали ліжко ближче до вікна. Він ліг і до вечора пролежав мовчазний, ніби прибитий усім тим, що трапилося в його житті за останній час. В дальші дні він ніби заспокоївся. Став придивлятися до своїх сусідів.

Ближчий до нього був літній уже чоловік, надзвичайно чепурний і дуже в'їдливий. Його звали Степан Іванович. Нікому не дозволяв він близько підійти до свого ліжка або щось зачепити з його речей.. Коли Альоша торкнувся був випадково до його ковдри, він довго потім її обтрушував, мимрів щось собі под ніс про те, що ніяк не можна оберегтися: кожне тобі робить шкоду, ніби Альоша вчинив йому справді велику прикрість. Про це він говорив мало не цілий день.

Решта, що були в кімнаті, нудилися його дріб'язковими скаргами, але він не вгавав і, не задовольнившись з того, сідав зрештою на своєму ліжку, діставав паперу й починав писати лікареві довгу скаргу на всіх, що його не поважають й не бережуть його спокою. Потому він перечитував своє писання другому сусідові.

Це був сухий, як тріска, високий чоловік, з неспокійним рухливим обличчям, на якому щохвилини відбивався вираз загадковості й глибокого страждання.

Кілька разів на день він заявляв, що тяжчого від нього хворого не можна навіть уявити. Раптом він запевняв, що йому зовсім перегоріло серце, що він починає сліпнути або що перестає чути будь-які звуки чи розмови сусідів. Коли й на це не звертали уваги, то він заломлював руки за шию, відходив і довго стояв з виразом людини глибоко ображеної, незрозумілої та нещасливої. Степан Іванович звав його паном техніком і ставився до нього дуже запобігливо, поштиво та солодко. Він щохвилини радий був потиснути йому руку, зазірав йому в вічі, ніби з захопленням, посміхався віддано і навіть кланявся йому. "Пане техніку, ви людина справді розумна, ви вчена людина, ваш розум не те, що їхній або мій. Я що? Так собі — темний чоловік. Правда, я вже зовсім видужую. Останній напад був страшенно легкий. Навіть дивно, до чого легкий. Я зовсім його не помітив. Але чому ж все-таки така несправедливість? Невже не можна зрозуміти, що це ображає мою гідність? Як кожне буде зачіпати мої речі, то що ж із цього буде? Я ж нічий не зачіпаю. Я навіть — не доторкнуся ні до чого. Прошу й мене не зачіпати. Вислухайте, пане техніку, я про все написав лікареві. Ви людина надзвичайно розумна, я поважаю вас. Ось я про все пишу".

Так Степан Іванович годинами виявляв свою пошану до техника, що знаходив у ньому в свою чергу співчуття до своєї хвороби й розпалював щоразу більші бажання ще більшого співчуття. Техніка звали Курочкою, але Степан Іванович ніколи так не говорив. З поваги до нього він звав його паном техніком або навіть інженером. А втім, коли приходив у палату лікар, Степан Іванович зраджував пана техника і починав ще

більше розсипатись перед лікарем. Решту хворих він вважав за нижчих від себе і тому ставився до них зневажливо, завжди ображався і радий був сперечатися з кожним через найменшу дрібницю.

За кілька тижнів Альоша не міг уже дивитись на Степана Івановича. Він почав тікати від нього в коридор, де йому дозволено було гуляти, скільки він хоче, і цілими днями бродив він самотній цим безкінцевим коридором. Низький, цементований знизу й запнутий згори тяжкими арками, сивими від часу й півмороку, цей коридор нагадував давні часи середньовіччя, коли дім для духовнохворих був для них і вічною в'язницею, де хворих приковували цепами до холодних слизьких мурів і гнали з них злого духа катуваннями і тортурами.

Геній сміливого француза Пінеля, здавалось, зовсім не пролітав цим коридором, хоч уся лікарня була кращим зразком того, що досягли люди до цього часу, і найкультурніші лікарі віддавали тут свій розум і серце тим, чий серця і чий розум залишили в житті межі реального. Озброєні найтоншими знаряддями науки, ці самовіддані люди серед страшних картин безумства жили лише тими радощами, коли їм щастило повернути хоч небагатьом із хворих найбільше світло життя — світло розуму.

В цьо'му будинку стояв постійний, невгаваний гул. Пересичені маячінням, мешканці його наповнювали кімнати надпоривними й дикими, печальними й беззмістовними вигуками; удари їхніх кулаків у двері линули в коридор і завмирили в його глухій порожнечі.

Альошу не лякав уже цей гул. Він підходив іноді до дверей паралітиків, щоб послухати феєричні пророцтва високого парубка, що, блискаючи потьмареним поглядом, виголошував себе за Магомета і кликав людей до праведного життя. В другій палаті шизофренічний юнак розпалено декламував свої поезії із безумздою радістю сповіщав усіх, що в нього закохана велика артистка, світова красуня й перша жінка на світі; отруєна коханням до нього, вона надаремне шукає з ним побачення. Він вирішив непохитно зберігати свою незайманість...

В тій палаті, де був Альошин знайомий дідок, відбувалися якісь надзвичайні події. Альоша помічав це з того, що лікар часто забігав туди, там завжди вартувало кілька санітарів, і двері палати було завжди найщільніше замкнено. В ті години, коли хворих пускали в коридор на прогулянку, Альоша не зустрічав діда. Тільки другий, високий і похмурий, що викрадав у діда його таємні рисунки, бродив із своєю ремінною торбинкою, притискаючи її до впалих грудей. Що робиться з дідом, Альоша надаремно старався вгадати.

В свою палату Альоша з'являвся тільки на їжу та потім увечері, коли треба було вклатися спати. Він уникав тепер і техніка, що почав вимагати від нього співчуття до себе і лякав його брехливими вигадками, ніби йому висохла печінка й починають відпадати ноги.

Альоша зненавидів їх. Він, нарешті, випросив у лікаря дозвіл виходити не тільки в коридор, ба навіть надвір. Таємна тривога мучила його вдень і вночі: де Чорний? Чи його пустили в двір, чи він десь пропадає попід холодними ворітьми, звідки його женуть камінням. Яка ж нестримна радість опанувала його, коли він одного дня, закутаний в довгий сірий халат, вийшов надвір!

На широких пустельних доріжках саду лежала чиста зима. Повітря було синє від морозу і сонця. Альоша відчув, як у шкіру йому впинаються гострі голочки. Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, звідки було чутно стук сокири й пахощі кухні. Собака вихопився невідомо звідки, ударився головою в Альошині коліна, затремтів з радості, а його впалі боки ще дужче дрижали з холоду.

Від того разу Альоша хоч на хвилину виходив щодня надвір. Санітари й вартовий біля воріт уже звикли до нього й дивувалися між собою, навіщо його тримають тут, у лікарні. Собаку гнали з двору, однак не били, і він щоразу придумував якимось знову перебратися через камінний паркан і бродив порожніми доріжками саду, а іноді лягав десь під деревом чи під затишною стіною і чуйно дрімав довгими годинами. Так день за днем проходив час.

Одного разу, гуляючи надворі, Альоша натрапив на одну річ, над якою він опинився, мов зачарований. Під стіною маленького будиночка, де жив доглядач двору, в куточку біля паркану лежав присипаний снігом невеличкий горбик звичайної глини. Рудий вершечок його, пригрітий сонцем, витикався з-під снігу вогкою лисиною. Альоша, надібавши цей горбик випадково, став над ним, затремтівши з хвилювання. Він озирнувся навколо й швидко припав до глини, намагаючись вколупати її своїми задубілими пальцями. Та це нелегко було зробити. Серце йому забилося швидко й гаряче. Коли б дозволили скористуватися з цього скарбу! Скільки штукочок можна було б наробити... Як це хороше сталося, що його сюди привезли. Тільки в кого ж спитати? Де можна буде притулитися, щоб розпочати роботу?

Альоша забув за все, присівши над горбком і охопивши руками його холодну маківку. А з вікна за ним стежили пильні очі. За хвилинку санітар уже був над ним. Ухопивши його за руки, він приніс його до лікаревого кабінету.

— В чім річ? — запитав лікар.

— Хлопець... надворі... — зашепотів санітар, розповідаючи про цей випадок. Альоша підійшов ближче і, підвівши очі на лікарів ніс, заговорив швидко, хвилюючись:

— Там глина... там її дуже багато. Якщо я візьму трохи, то її не позначиться. А я робив би з неї такі штучки! Однаково ж я дурно гуляю... Нехай мені дадуть хоч трохи...

Лікар подивився на нього пильно, серйозно, потім лагідно посміхнувся.

— Чого ж ти хвилюєшся? Якщо хочеш, можна було б дати. А тільки я вже збирався був пустити тебе назад... у будинок.

— Пустити? Як пустити?.. Я не піду.

— Ну, як же ти не підеш, коли ми тебе випишемо звідси та й уже. Ти собі здоровий хлопець, нічого тобі не робиться, йди в будинок. Ми ж не можемо тримати в себе здорових хлопців.

— Так я не хочу в будинок. А зараз зима. Куди я піду? В будинок я не піду.

— Це вже як знаєш. А куди ж ти підеш?

— Нікуди. Як буде тепло, тоді піду собі кудись... А тепер не піду... Не виписуйте!.. Мені голова болить...

Він зашарівся від того, що сказав неправду. Лікар похитав головою, знову посміхнувся.

— Ах ти ж симулянт... Ну, дайте йому глини. Принесіть, хай покаже, що він уміє зробити.

Альоша вийшов із кабінету щасливий. Він прилаштувався в коридорі на лутці, подалі від своєї палати, і з того дня його життя пішло повною рікою захоплення в праці.

Зрання залишав він свою палату. Степан Іванович останніми днями перебував кілька нових нападів і ставав уже зовсім неможливим сусідою. Цілими днями писав він нові безкінцеві скарги лікареві, вимальовуючи довго й педантично кожному літеру. Його олівець наче прилипав до кожного слова, і він без кінця совав ним на одному місці. Літери роздувалися й пухли, доки олівець нерішуче пересувався на нове місце, щоб часом і на ньому почати ту саму фразу, яку допіру він був уже кінчив. Потому Степан Іванович брав акварель і пензлі й починав оздоблювати свої листи якимись чудними малюнками.

Дрібна одноманітність його роботи набридла Альоші. Він ставився до неї з презирством, яке старався заховувати в собі. Сам він почав ліпити велику групу Лаокоона — людей і гадюк, що сповивають їм плечі, ноги й шиї, — так як він бачив у місті, на майдані зеленого скверика, перед будинком Червоної Армії. Деталей він не міг зберегти в своїй пам'яті. Лишилось тільки саме велике глибоке враження, внутрішній хвилюючий зміст тієї групи. І він віддався в роботі стільки ж і спогадам, скільки інтуїції. Під його пальцями народжувались дивовижні голови, сповнені страждання й могутньої скорботи, народжувались груди, в які впиналися жала гадюк.

За кілька день до їхньої палати привели ще одного хворого. Це був блідий юнак років вісімнадцяти, з жовтими, майже прозорими вухами, з губами, наче з тонкого папірусу, під яким проступав кривавий сік. Глибокі блакитні очі юнака блищали тоскно, а хвилинами — екзальтоване. Звали його Роман.

Одного разу Роман підійшов до Альоші інечутно, коли той захоплено працював над третьою постаттю своєї групи.

— Що це ти робиш? — спитав він.

Альоша стрепенувся з несподіванки. Обернувшись, він побачив Романа й посміхнувся до нього дружньо. Роман мав уже кращий вигляд, наче тяжкий сон почав сходити з його обличчя.

— Та... ось... цю штуку... — ніяково сказав Альоща. — Виходить чи ні?

Роман махнув головою. Очі йому блиснули.

— Виходить! А я вмію малювати.

— Ану покажи.

— Сьогодні лікар дасть мені фарби, а то Степан Іванович не дає й торкнутись до своїх. Тоді побачиш.

— А ти давно вмієш?

— Я? Хто його знає.

Роман замислився, ніби хотів щось пригадати. Потім сів біля вікна і став дивитись на Альошину працю.

— Не знаю... А можна мені дивитись? — спитав він за кілька хвилин.

— Дивись. Тільки не питай нічого, аж поки не кінчу.

Роман просидів коло нього мовчки до вечора. На ранок він дістав собі фарби й кілька невеликих квадратів дикту. Він прийшов у коридор і показав те Альоші.

— Ну, давай тепер. Ти своє, а я своє.

Вони обидва віддалися своєму натхненню. Кілька разів на день повз них проходила сестра. Спинаячись на кілька хвилин, вона стежила за ними віддалік, потому йшла до лікаря й розповідала йому.

Роман приступив до своєї праці, наче в тумані, не знаючи навіть, що саме він малюватиме. Потому, немов із чарівного джерела, десь прихованого в таємних глибинах підсвідомого, пролились неясні бажання, на дикті стали загорятися фарби. Він малював страшну пожежу. Далекі заграви напинали в нічному вітрі свої огненні крила, а на передньому темному плані ночі осяяний полум'ям дзвін махав тяжким залізним язиком. Напружена рука людини хапала вірвовку, розметану вітром, і стискувала її чорними перегорілими кістками пальців...

Альоша довго дивився на його працю, глибоко вражений, схвилюваний і розгублений перед цією стихією фарб і темного відчаю.

— Де ти вчився? В художественій?.. — спитав він, одійшовши від своєї глини.

— Ні. Ніде. Хто його зна, як це воно виходить.

Вони стояли в мовчанні, вдивляючись у те, що створив Роман і що було для нього зовсім чуже, ніби до нього він навіть не діткнувся й пальцем.

— А я ще змалку, — сказав Альоша на свої думки. — Повсігда ліплю, як є глина. Я хочу в художествене. А ти?

Роман мовчав. Він стояв, прихилившись до підвіконня й закривши очі. Його пальці дрижали. По обличчю пробігала молочна сивувата тінь. Він видушив з горла хрипкий вигук і, розставивши руки, раптом пішов просто, хитаючись, у напівтемну глибінь коридора. Альоша злякано закричав і побіг за санітаром.

...В палаті бився Степан Іванович і ламав руки технік. Санітар ухопив Романа на руки і поклав його під дверима.

В цю мить Альоша почув урочистий спів. Він линув по коридору з тієї кімнати, де був дідок, якого вже давно не бачив Альоша.

## IX

Пролетіли весняні вітри, в саду запахло свіжою землею і корою набряклих дерев. Коли траплявся теплий день, з палат випускали хворих, і вони бродили вогкими доріжками — ці живі контрасти сонця і світлої блакиті. В кінці саду почали розкопувати грядки, лікар щодня приходив туди поглянути, як працюють ті, що до них повертається

здоров'я. Альоша охоче перебував там цілими днями. Роман працював на грядках з захопленням, а малювати він зовсім кинув.

Як це сталося? З очей Романові зійшов поволі сумний блиск, а разом із ним погасли й ті рубіни, малахіт і бурштин, що недавно ще спалахували під його рукою. Останні його малюнки, що їх він виконав недавно, коли вже майже зовсім одужав, були безбарвні й шаблонні. Так міг би намалювати кожний, хто справді ніколи не тримав у руках пензля. Альоша боляче переживав це вгасання творчості свого приятеля, якого любив саме за цю минулу неймовірну гру фантазії. Тепер він не згадує навіть про фарби, копає цілими днями грядку і збирається йти на волю. Лікар, вивчаючи його останні малюнки, вдоволено, а разом і сумно хитав головою.

"Цей хворий видужує, — думав він, бігаючи по своєму кабінеті рвучкими кроками, — ланцюг свідомості знов заковано новими ланками, що були розірвані, перетерті іржею хвороби. Більше немає влади підсвідомого. Воно вже не може кидатися в зовнішнє середовище своїми незчисленними скарбами набутого за життя змісту. Годі. Тепер, мов через скупку цідилку, воля свідомості перепускатиме цяточки творчості, що припадають на долю нормальної людини. Тільки потрібне, тільки безпосередньо корисні образи входитимуть у потік свідомості, а решта... решта піде назад, тиснута в ковані таємничі льохи, на вічну схованку... Творчий процес твій, Романе, стає механічний, ремісницький. Ти будеш добре фарбувати паркани, маститимеш дахи та ринви, як кожний нормальний учень у малярській справі... Нормальний. Отже, тебе можна буде цими днями й виписати..." Потім він розглядав перші його малюнки, дивувався з їхньої сили. Ніби затьмарений Врубелів геній витав над ними, запалюючи самоцвітне каміння фарб темним разючим блиском.

Альоші лікар рішуче запропонував залишити лікарню. Та він тепер уже й не сперечався. Сонце й весняний вітер вабили скорше вирватися з цього темного царства на волю, в невідоме. А невідоме стояло перед ним за ворітьми лікарні.

Їхній будинок розформовано. Про це він уже довідався. Хлопців десь віддано в інші будинки. А дехто з них повтікали з Пувичкою.

Та Альошу ніщо не лякало. Він тепер сам уже вірив у те, що казав Матрос, і мріяв він тепер про художню школу з новою силою бажання й надій. Вони розквітли йому разом з весною.

Вночі, напередодні того дня, коли він мав залишити лікарню, сталася одна страшна подія. На ранок гудів коридор, бігали санітари, хвилювалися.

Потім високого чоловіка з торбинкою, що стежив цілий час за дідком і списував його плани, понесли десь в операційну.

...Дідок, перейшовши за останні межі свідомості, підкрався до нього вночі й зубами перетяв йому горлянку. Але йому не вдалося вирвати з рук свого супротивника ремінну торбинку. Той затис її в скрючених пальцях так, що вона ніби зрослася з його холодною, мокрою шкірою.

Цей випадок був останньою кіраплею, що, впавши в Альошине серце, переповнила його жахом. До цього він якось пропускав повз себе страшні прояви життя в цій лікарні. Тепер йому забракло сил. Разом підступив до горла крик: "На волю!"

Він побіг до лікаря.

— Ну? — спитав той. — Як здоров'я, Альошо?

— Пустіть!.. Я вже піду, мені ніщо не болять, — заговорив він благальне.

— Іди, іди, ніхто ж тебе не буде тримати.

Він покликав санітара: велів випустити Альошу з лікарні. Сині окуляри стрибали йому на носі, ніби крила на вигнутій пружині, збираючись розправитися і замахати в повітрі. Потім він простяг Альоші руку.

— Будь здоровий, скульпторе.

Альоша з трепетом потис її своєю рукою і вибіг за санітаром із кабінету.

Х

Весна обступила вже сонячними колонами й столицю республіки, далеку від цього південного міста, де ми залишаємо Альошу в ту саму хвилину, коли він, скинувши халата, надів своє лахміття і, радіючи сонцю, вийшов за ворота лікарні.

Тим часом передмістя далекої, столиці ще ледь на-бірякали пахощами дерев, що набували соків у ранкових туманах, змішаних з димом заводів. Багряне сонце вставало, збуджуване потужними гудками, — до праці, розміреної та неухильної, мов цикли самої планети, що на ній вони постали, трубили й кликали...

Весна підійшла на вогких ведмежих лапах і дихала з пролісків, із молодих дубових хащів теплою парою, пускала на землю вус, і він хилився під вітром, вигріваючись в силі й молодій пишності. А в самій столиці неугавний брук розливав буйну радість. Вона всміхалася плямами на мурах будинків, бризкала реготом з-під коліс трамваїв, задиркувало скакала високими риштованнями й гула в шумливій юрбі, що безнастанно заливала мокрий асфальт тротуарів. Все поспішало на працю, мовби велика повінь стреміла залити вулиці й завулки, майдани й мури і, вихопившись за ці камінні межі, хлинути через шпилі й високі антени в простори цілої республіки.

Могутній пульс ритмічно бився в серці країни, надимаючи артерії міста новими й новими хвилями.

А одного дня особливо гули майдани, шуміли роздою ріжжя й насували колони юнаків з радісними чубами, роздмуханими вітром. Поміж ними, між темних лопухів, шаріли червоні маки, і дзвінкий сміх, і пісня юнок злітали в весняне небо й тріпотіли в блакиті. Тяжкі грузовики проривались громохко-буряно крізь хвилі плечей і голів, крізь набакирені кепі й розстебнуті куртки, крізь море плакатів і перекривлених дерев'яних опудал генералів, попів, лордів, фабрикантів з неймовірними черевами і стражників з такими ж вусами. Грузовики жбурляли громові гасла, сипали сміх і пісню, спалахували вогнем кумачів і кров'ю молодих відкритих грудей, блискали непідробленим світлом очей і криком піонерів і гриміли далі — непереможні символи весни. Від них корчилились і танцювали в руках юнаків розмальовані опудала генералів, танцювали танок своєї загибелі; над нею шуміли вже нові бадьорі потоки...

То було комсомольське свято. Молодий карнавал. Асфальтована площа перед спокійним будинком з колонами, де працює центральна виконавча воля республіки, гула сьогодні під молодим карнавалом. Величний гімн вулиці Лібкнехта, граніт і бетон високих палаців, що несподівано перетинають зір своїми мурами, і навіть архаїчні автокефальні миколаївські бані, перед якими вночі лаються, чекають і борюкаються візники, — все всміхалося сьогодні блисками сонця.

Пісні! Могучі, як буря, і юні, як їхній автор Усенко, пісні лунали в громадах кварталів, — плескали в мури палаців, звивались і палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шпильях ВУЦВКу.

Туди стремлять колони юні —

Ми інсургенти злих времен...

Хвилі котилися над юрбою, влітали в вікна, розносили грім і раптом перетиналися хмарами:

Ой буйна впала голова,

Варшава кров'ю залилась,

— Схопив це телеграф...

І назустріч линула з струнких колон, із тисячі грудей, з розкритих вуст—грізна відповідь:

...і нерви класу!...

Потім знову сходились хвилі, міцнів вітер, і в рокоті дев'ятого валу майдани й вулиці трепетали юним ентузіазмом.

Пісні! Могучі, як буря, пісні лунали в громадах кварталів, плескали в мури палаців, звивалися й палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шіпилях ВУЦВКу...

Веселі юрби пливли звідсіля аж за місто. Там, на широкому полі, під колонадами весняних дерев, запальні проводирі комсомолії виголошували короткі й гучні, як постріли, промови.

На імпровізованім підвищенні стояв юнак з кашкетом у руці.

Він розмахував перед собою кашкетом, розрубуючи святкові гасла несподіваними цезурами. Юрба зривалася в вихорі оплесків і вигуків.

А збоку в цей час за промовцем стежила пара непорушних серйозних очей, що, пробившись юрізь натовп, здавалося, хотіли втягти промовця в свою вогку глибіню. Ці очі належали юнакові років шістнадцяти,

одягнутому в лантух і з куделею на голові, що гріла його, напевне, краще за будь-який кашкет. Він стежив за кожним рухом промовця, за кожним його словом. Якась глибока сила підіймала йому груди. Він щоразу то блід, то вкривався несподіваним полум'ям. Губи йому ворушилися вслід за словами промовця, а руки, глибоко засунуті в кишені, стискалися в кулаки й тремтіли з напруження. Він не спускав промовця з очей і тоді, коли той кінчив і зіскочив у море стрічних рук і голів. Він стежив за ним, намагаючись не відбитися далі як на один ступінь. А як він почув, що промовця кликали з усіх боків Харитоном, то міг уже легко триматися поблизу від нього, пробиваючись на це ім'я. Кілька разів він уже навіть хапав його за краєчок блузи, але звернути на себе його увагу, через натовп, не щастило.

І тільки як настав вечір, згасла мідь оркестрів і засвітились смолоскипи, тоді веселі юрби розсипались купками й пішли на місто, немов широкі лави інсургентів у радісний наступ.

Тоді, нарешті, хлопцеві пощастило відбити промовця плечем від товаришів. Він одбив і став перед ним, випроставшись на цілий свій високий зріст.

— Ти ж чого штовхаєшся? — спитав той, змірявши поглядом цю дужу незалежну постать у лантусі.

— Без діла не штовхався б, значить, є діло. Ви будете Харитон?

— Ну? Та що, як Харитон?

— А я Матрос. Не тутешній, не пізнавайте. Ви все говорили справедливо сьогодні, нащот пролетарії, а от тепер я хочу, обратно, з вами говорити...

— Про що?

— Так... поговорити за одне діло.

Харитон подивився в це схудле, загострене обличчя. Давно невмиване, забруднене сажею, воно було спокійне і вперте. Тільки руки нервово заворушились у кишенях та очі, запалі й напружені, вказували, що несподіваний бесідник надає цій розмові неабиякого значення.

— Так чого ж? Говори, — нерішуче сказав Харитон.

Вони пішли поруч, вибившись з гурту й навмисне зменшуючи кроки.

Матрос спочатку мовнав, не знаючи з чого і як йому почати. Харитон мовчки, крадькома стежив за ним, як він, похнюпившись, дивився собі під ноги, ніби його дуже цікавив тротуар.

— Давно безпритульний? — спитав він нарешті.

— Не дуже. А раніш чистив на пароплавах казани. — Ці слова Матрос промовив гордо і при тому сплюнув на тротуар. — А от у мене єсть корішок, — продовжував він, — так він уміє робити з глини чортів або й попа і вобще — художник. Його, конєшно, треба в художествене, та нема кому клопотати. Пропаде в будинку за мій характер, бо я там одного гада, Пувичку, вгостив під серце, не знаю, чи й вижив. Альошка зостався, бідак, у будинку, а я ось на волі. Я зовсім другий сорт, знайду роботу і, мабуть, покину вольну жизнь. А за нього думаю повсігда, як би його приділить куди, щоб не страждав, бо він має такий талант, що сам не доб'ється. Конєшно, в мене роба непідходяща, мішок цей не дуже-то антилігентний, — куди я піду? Мільтон відразу здрючить, якби й пішов в учріждєнія клопотать. Думка була ще там, де я був, щоб зареботать і потім... Я вже придумав і Альоші на спінджак зібрати, це щоб продавати чортів. Та ото, як я Пувичці зробив дірку, то довелося виїхати сюди. А тепер і не знаю як. Думаю так, щоб совет од вас якийсь дістать, а потім я б уже знав, що робити.

Харитон слухав його що далі, то з більшою цікавістю.

Матрос розгортав перед ним цілу драму свого неспокійного життя, пересиченого постійними тривогами і повного нездійснених бажань. Перед очима вставав і той невідомий Матросів "корішок", здатний, може, на більше, ніж перебувати в будинку й ліпити копійчані "штучки" на заздрість Пувичці. Збуджена думка забила у шуканні найскоршого виходу. Але що ж цей епізод? Цим не врятуєш справи. Їх багато. Ну, так, безперечно, їх не буде, цих чорних плям, це все відоме... А тим часом, що ж робити зараз, у цьому випадку, що оце розповідає цей хлопець?..

— Що ж робити? — вголос запитав Харитон. — Де ж він, той твій товариш? Якщо він не тут, то що ж ми зробимо?

— Як що? Я цього не знаю, ну, ви ж партійний, комсомол.

— То що, як комсомол?

— Прикажіть, щоб Альошку в художествене. А я собі роботу знайду.

— Та ти чудій. Тут нічого не можна приказать. Тут... чорт його знає, що тут зробити. Якби хоч він був тут. Тоді взяв його, пішов, чи щось таке... А так, ну що ж? Хіба, щоб він приїхав?

— В натурі! Я ж оце й думаю.

— Так куди ж він приїде? На вулицю? Взяти з будинку, а тут куди? Може, ще й не легко тут у будинок його... Бо тут же й своїх... Ось ти чому на вулиці?

— Та я другий сорт. Про мене зараз розговору не буде... Я собі що? Знайду роботу і плювать. Перезимував лід радіатором, а літувать легше. Тепер то вже не пропаду. Мені за Альошку.

Харитон подивився на нього з теплою, дружньою посмішкою.

— Де ж ти знайдеш роботу?

— Та побачу. Все одно де.

— Хм... От що. А може, прийдеш завтра, чи що, туди до мене, де я працюю? Ти б за кур'єра міг би справитись?

— Що кульєр, ви мені скажіть за Альошку. А це що таке кульєр? Сурйозна робота?

— От ти справді приходить. Хоч я тобі напевне не обіцяю. Може, що й вийде, а може, і не вийде.

— Куди приходить?

Харитон сказав адресу.

— Я прийду, тільки щоб із Альошкою встроїть діло. Якби я був у комітеті, я б зразу. А то біда, що я не в комітеті, та й роба в мене... Куди ж... А вам, то вже зовсім не той табак. Приказав: "Отдать у художествене" — і зразу.

— Еге, приказав...

— А що ж? Я ж чув, як ви сьогодні про буржуїв говорили. Вам наплювать. Отдав у художествене і все. Він і Леніна вміє зробити, тільки не хоче з рудої глини. Якби йому гіпса, вона біла і засихає підходяще... З рудої, — каже, — чорта можу, попа, можу й другі штучки. А вже на Леніна, каже, треба гіпси. Ну, тут тільки вам треба розпорядитись.

— А хіба той будинок не може?

Матрос спинився і презирливо сплюнув.

— Будинок?

— Ну да. Там же доглядають і дають якийсь лад. То вже ж вони знають, куди його.

— Нічого ви не розумієте. Будинок! Тут підтримки треба...

— Та я розумію. Словом, приходь, я ще пораджуся з товаришами. Зробимо! Приходь! — говорив уже з захопленням Харитон. Матрос піддавав йому жару:

— От! Ви там у комітет!.. Комітет ізразу: отдать у художественне — і амба. Потім я ще й Черв'якові знайду роботу. О, і Метеликові! Всім...

Так дійшли вони до центральних вулиць і впірнули в розмаїту юрбу, що пливла пішоходами в електричному сяйві ліхтарів та вітрин. Матрос гаряче сповідався перед тим, хто, на його думку, міг зробити все, щоб поладити справу. Він вийняв із кишень свої чорні порепані руки і розмахував ними перед Харитоном, штовхаючи в той самий час перехожих своїм гострим плечем. Перехожі здивовано поглядали на цих гарячих співбесідників. Одному з них горіла на грудях зірка, а другий трусив чубом, що мав однаковий колір з його чудною одежею. Та вони ні на кого не звертали уваги.

Затримавшись на розі, Харитон кивнув головою на кав'ярню:

— Знаєш що? Мабуть, давай зайдем попоїсти.

Матрос уважно подивився на велику вітрину, звідки кричали смачні пиріжки, ковбаси та інші принадні речі. Поволі одвернувся й промовив байдуже:

— Другим разом.

— Чого?

— Саме немає грошей.

— Нічого, за мої. Позичу.

— Ні, там у нас вечеря. Хлопці дожидають. Так що бувайте здорові.

Харитон відчув: це — останнє Матросове слово. Він не піде їсти нізащо, хоч йому блиснув у очах голодний ентузіазм.

— Ну, то бувай, — сказав Харитон, простягаючи руку.

Матрос потис її рішуче, але не кваплячись, навіть не зразу подавши свою.

— Значить, у шляпі? — Він раптом повернувся і зник у юрбі, тільки мелькнув край його мішка. Харитон постояв хвилину, встромив пальці під кашкет і замислено пошкрябав собі голову.

— Хм. От справа! Що ж його робити?

І він замість кав'ярні посунув униз вулицею, до майдану, де ще лунали пісні товаришів і стомлено гриміли оркестри.

XI

Альоші було однаково, куди йти. Чорний поважно ступав поруч. Вогкі горби передмістя парували сонячним туманом, і від них ставало тепло й сумно. Всипана кременням дорога спускалася між двох вигонів, зритих

колись снарядами, а нині зелених від першої трави. Земля вигрівала свої рани, що вже не боліли їй, лиш сходили весняною млостю.

Далі сірим узвишшям підіймалося місто. Готичний шпиль німецької кирхи суворо червонів у недосяжній височині небес. Альоша не знав цієї частини міста. Він спинився перед величним видовищем. За вежами й хрестами кирхи десь далеко блищали бані кафедрального собору. Роздуті й обляпані золотом, вони оправляли прикре вражіння на тлі цієї високомайстерної мережі з блакиті й шпилів, що були на першому плані. А над усім — і над тяжкими поверхами будинків, і над граційними вежами — нечутно гримів сонячний гімн, розриваючись у глибинах неба.

Альоша подрався нагору вузькими вулицями, де вже ганяли школярі, заживаючи під час перерви сонця й повітря. Вони свистіли на собаку й спробували посміятися з Альоші, але він ішов замислений, не звертаючи на них уваги, і тому вони швидко облишили його в спокої.

Так він дійшов до базару. Спинився, пізнав знайомі місця. Тут недалеко десь мусять бути рундуки, де колись вони вдвох із Матросом натрапили на свою пропажу. Чорний затривожився від густих пахоців риби, що насували з дальшого кутка базару. Альошу ж занепокоїли спогади. Він сердито гукнув на собаку і швидко перейшов вулицю, віддаляючись від цього місця. Чорний неохоче пошкунтильгав за ним, гублячи на брук голодну слину.

Коли проходили повз магазини букіністів, жерстяників і барахольників, Альоша мимохіть кинув оком на розбите залізо широких запон, що за ними темніла порожнеча ще й досі вільних спустошених ніш. Їх було, мабуть, із п'ять по ряду, поміж тих, що в них уже торгували букіністи й жерстяники. Але роздертий вигляд їх лягав тавром на цілий той ряд.

Біля однієї з ніш стояла купка ракленьт.

Вилізши на світ із тієї темної нори, де вони щоразу ночують, раклєнята сперечалися за копійки, збираючись купувати щось на сніданок. Все те промайнуло Альоші перед очима, немов у тумані. Може, десь ворухнулася тривожна думка за свій нічліг... Та він швидко йшов, спускаючись тією вулицею, що з неї можна буде потрапити в порт.

Цілий день бродив він над синім, ще холодним берегом моря, дивуючися з пароплавів і сотень білокрилих човнів, що вже вкривали горбату спину велетня.

Нарешті голод почав гарчати йому в шлунку, підступив до грудей і здавив йому голову якимись легкими, але марудними лещатами. "Куди йти? — запитав він сам себе. — Треба буде десь приткнутись на ніч, а там завтра видно буде".

Але де приткнутись, коли здавалося, що звідусіль проженуть, що мільтон може спіймати тебе й ще кудись відпровадити? Тим часом починало смеркати. Треба вибратися з порту, де стає так порожньо, страшно й холодно.

— Куди ж ми підемо тепер, га, Чорний?

Але Чорного мало обходила проблема ночі. Йому більше хотілося їсти. Він помахав хвостом і то ледве, через силу. Мовляв, як хочеш, куди ходім, то ходім. Тоді мимохіть впливла перед очима жерстяна запона. Напівтемна порожнеча ніші починала вабити, як щось дуже спокійне й затишне. Здається, там було ще й трохи соломи. Отже, там зовсім непогано було б переспати.

З цією думкою Альоша пішов вечірніми вулицями шукати базару. Він трохи позабував їхні прикмети і не зразу міг дістатися.

Та за годину він уже опинявся перед замкненими запонами букіністів. Пройшовши понад рядом, він швидко знайшов і те, що шукав.

Але звідти, з чорної нори, чутно було сперечання.

Там хтось був. Альоша послухав хвилинку. Так і є, там повно ракленьят. Від цигарки блищать чийсь зуби. Здається, за цигарку вони всі й сперечаються.

Тоді Альоша підійшов до другої, до третьої і до четвертої нори. Але скрізь було те саме. Ці принадні помешкання не гуляли дурно. В них було повно мешканців, набито, мов насіння в соняшнику. Та не залишатися ж просто на тротуарі. Треба спробувати влізти в якесь із цих помешкань. Хоча в них свої компанії, та одного, може, приймуть. Він підійшов до першої-ліпшої і, відхиливши клапоть заліза, що гойдався вже на одній стьожді, поліз туди, в гущу. Чорний пошкрябався за ним.

— Хто? — почувся чийсь сердитий голос. Альоша на мить зупинився. Щось ніби знайоме почув він у цьому голосі. Та ні, це йому здалося... Треба лізти далі.

— Хто, питаю? Куди лізеш?

— Та свої, — прошепотів Альоша.

— Хто свої? Луна чи сонце?

— Сонце.

— Лев чи собака?

— Лев...

— Що? Хто такий?

— Собака, собака...

—А, собака! Скєда?

— Та пускай, свої, не чуєш, — забубоніли раклєнята. — Лізь швидше, зануда, не вихолоняй кватєри.

Альоша вліз, за ним просунувся і Чорний. Повітря в "кватєрі" не було, був тісний, як гній, дух. Альоші закрутилася голова, залоскотало в горлянці. Але він не тому затримав дихання. Йому здалось, що він дєсь чув цей голос. Він шкрябнув його за сеїрце. Хто це? Спитати? Ні, краще облежатись, — може, він говоритимє ще.

— І от, шпана, стою я в лотє, — почав знову голос. — Дєніх маса...

— В тїбє? — тихо засміялись хлопці.

— Дурак. У тїбє... Мовчи, бо ногою як дзвизну. Думаю, ну як би його позичить? А один поклав на вокнє партаманєт, а сам з мадамочкою крутить.

— Ну? І... і що?

— Ну, я тоді хап — і ваших нєту. А тут раклєга стояв. "Дєржи", — кричить. Жалко йому, заразї. Так я вжє аж надворї, в саду, а його як злапали, мабуть, і кишку одбили. Потом мїльтон прибіг іще і в чулан забрали.

Хлопці закашлялися з реготу. Хтось бризнув Альоші слиною в лице. Альоша відчув, як поза шкірою йому пішов мороз. Останні сумніви зникли... Це був Пувичка. Його голос, і навіть чутно, як він у темряві цвіркає крізь зуби слиною.

Альоша найменше бажав цієї зустрічі. Він просунувся до завіси, свиснув тихенько в вухо Чорному і, залишивши на гострій жєрсті шматок своєї сорочки, вихопився на вулицю.

Він біг просто пеіред себе, не здаючи собі справи, куди ведуть ці вулиці. Тільки б утекти якомога далі від тої компанії, від Пувички, а куди? Хіба не однаково?

— Ня, Чорний! Ня... Біжім... Ну його к свиням, того Пувичку...

І вони обидва бігли з висунутими язиками, підтягши животи і спотикаючись на вибоїнах тротуарів.

Альоша спинився, коли перед ним виріс чорний тяжкий монумент. Вони були на бульварі, в самому серці міста. Напівтемними алеями бродили сторожкі постаті. Спилися під деревами, чекаючи на когось довго і безнадійно. В електричному горінні ночі, густому й димно-золотистому над банями собору, деь в недосяжній глибині змагались і падали поодинокі зорі. З могутніх плечей монумента, що стояв посеред бульвару, спадав чавунний плащ. Голова колишнього патрона цього славного міста стриміла в гордш задумі.

Альоша переступив тяжкий цеп, що оповивав супокій монумента, і наблизився до його підніжжя. Холодний і чистий мармур приласкав його шкіру. Альоша видерся на широку мармурову лаву і прихилив спину до мудрих літер, що стояли колонами під ногами генерала, — розповідали про його минулу славу і таку ж минулу вдячність горожан за його вчинки. Там він заплющив очі і, пригрітий Чорним, позбувся тривожної напруги — заснув спокійно і солодко.

Другий день не обіцяв нічого доброго. Ще зрання голод почав туманити очі. Вони ніяк не могли позбутися сну. Повіки обважніли, їх тяжко було підійняти, щоб глянути на світ, обрати якусь дорогу й іти нею, іти, хоч невідомо куди. Одначе і сидіти на однім місці не будеш.

Альоша підвівся, побрів байдуже за Чорним, що навідалу ішов шукати якогось пожитку, вибираючи ті місця, де, на його думку, можна було знайти хоч будь-який покидьок. Часом він забігав на чиєсь подвір'я.

Альоша тоді чекав на нього біля воріт, доки він не вискакував звідти з скавчанням, піднявши перебиту ногу. Іноді хтось із прохожих спинявся на хвилинку, щоб глянути через плече на хистку Альошину постать, на його чудні вії, що стриміли на стомлено-цитринових повіках, закриваючи йому такі ж чудні, неприкаяні очі.

Альоші хотілося сказати, що він хоче їсти, що йому нема де ночувати і що він, взагалі, як билина. Але язик був сухий, слова застрявали в горлі болючими грудочками, він ішов далі, минаючи завулки, ворота й чужі затишні подвір'я.

На одній вулиці, коли Чорного десь знову не стало, Альоша зупинився біля крамниці з іграшками. Пухнаті ведмеді, дерев'яні розфарбовані коні, блискучі голопузі ляльки з налитими кров'ю ногами загойдались йому перед очима. Це було чудово. Голова йшла обертом, і він, схилившись у млості до вікна, щоб не впасти, зачепив ногою купу дитячих лопаточок і обручів, що стояли знадвору біля дверей. Іграшки посипались на тротуар, весело загримівши одна об одну.

В ту ж мить із крамниці вибіг хазяїн і вхопив його за вухо.

— Ти, раклюго! Красти прийшов? Вор, бандит! Вуркаган! Проходу від вас немає. — Його тяжка біла долоня прикипіла до Альошиної щоки.

— Вон! Я тобі дам красти, мерзотнику! — і він попхнув Альошу в плече так, що Альоша хитнувся і впав на тротуар. Потім він схопився і побіг, не озираючись, бо ззаду вже збиралась юрба, чулися запитання й сміх, через вулицю вже переходив міліціонер, наближаючись до крамниці.

Чорний догнав Альошу на Уютній вулиці і винувато облизав йому руку. Альоша не хотів іти далі. Він сів під стіною одного будинку, де топилося передвечірнє сонце.

Ображений і голодний, він задрімав, ніби скований власним безсиллям.

Так прийшла ніч, і занепокоєний собака надаремно намагався його збудити. Він почав гавкати, рвати Альошу за штани — все було марне. Тоді він тривожно завив. Чиясь сердита рука зачинила над ними вікно. На вулиці було порожньо. Собака не вгавав, аж поки з двору вийшов чоловік і, лаючись, підійшов до Альоші. Це був натовлений за день доглядач двору. Він постояв над Альошею коротку хвилину, потім звів його на ноги і, вилаявшись іще раз, доволі енергійно потяг його до своєї комірчини. Собака охоче проскочив через хвіртку в ту саму мить, коли двірник уже зачиняв її. Струснувши вухом, собака не став чекати далі і вже десь зник у глибу подвір'я, звідки йшов дух, отруєний смітником.

Двірник напоїв Альошу теплим чаєм і дав йому скупі рештки своєї вечері. Альоша з'їв і знову заснув, прикритий пахучою кожушиною.

...Ранком вони умовились: Альоша матиме право ночувати у дворі, в тій будці, що хоч трохи завалилася, але може ще придатися на такий випадок. Її можна обмастити глиною; якщо Альоша захоче, то може це зробити, в кожному разі у дворі є старий лампач, що ним можна буде обійтись. З свого боку Альоша обіцяв привчитися замітати вулицю й двір і допомагати Хомі Петровичу, так звали старого двірника. Та Хома Петрович не хоче й того. Живи тихенько, приходь, ночуй, аби не робив шкоди.

Альоша розповів свої пригоди, розказав і про свою пристрасть ліпити штуки. Суворий двірник слухав свого чудного приймака, попихкуючи крутою люлькою. Дим валив йому з широкого носа, уїдався в вічі й закривав щетинясте обличчя.

— Ночуй хоч і в мене поки що, — говорив він Альоші. — Ночуй, тільки гляди мені.

Та Альоші більше подобалось у будці.

Він заходився біля неї, позносив стару цеглу і позакладав нею дірки в своєму новому помешканні. Потому набив старого лампачу, що сипався з розруйнованої задньої стіни колишнього сарайчика, і замісив глину. Так він обмастив свою будку. В ній можна було сісти або лягти, підігнувши ноги. Альоша був без краю радий. Таким чином, він може тепер подумати про те, як діставати собі на харчі, а ночувати він уже має де.

В пам'яті стали Матросові поради заробляти на штучках. Альоша вирішив, що завтра ж він спробує дістати кращої глини, ніж ця, що нею він мастив свою будку, і спробує зробити щось на продаж. Щоправда, його не тішила думка ліпити за гроші, невідомо кому.

Але він нізащо не хотів лишатися й надалі без хліба, щоб Хома Петрович знову одривав йому шматок від свого рота.

Через кілька день, коли в будці, перед якою тепер вилежувався Чорний, зберігалася вже торбина свіжої глини, Альоша знайшов, що йому робити. Він побачив перед тим грека, хазяїна крамнички, де Хома Петрович купував собі хліб і оселедці.

Це був дуже хороший грек, цілком гідний того, щоб його виліпити. На зріст він був не вищий як півтора аршина, а завширшки — не менше як аршин. Голова росла йому просто з грудей, а замість шиї було три підборіддя, м'які та ніжні. Шкіра в нього була така м'яка і темна, що здавалось, ніби він щодня вмивається олією. На обличчі найпомітніші були чорні розтопирчені вуса і лагідні маленькі оченята. Вони все посміхалися з-під гостреньких кущиків брів. Словом, цей пізній нащадок гордої Еллади був дуже симпатичний і коли й старався іноді спродати не дуже свіжу рибу чи ковбасу, то робив це завжди так вміло, що й Хома Петрович дуже його поважав.

Альоші він просто сподобався. "От, якби зліпить таку хвігурку", — подумав він. І того самого дня він уже взявся до праці.

Грекова крамничка була зовсім недалеко — за один квартал. Альоша біг туди, дивився на об'єкт своєї творчості і, прибігши назад, виправляв ніс, побільшував голову, обробляв підборіддя. За день він кінчив грека і показав Хомі Петровичу.

— Хомо Петровичу, подивіться.

— Тю, ти диви! — сказав той. — Та це ж Валіаді! Диви! Ха-ха!.. Ну, як живий, сукиного сина з греком...

Альоша схопив свою працю і подався до Валіаді.

— Дядю, — сказав він йому. — Чи не купите ви оцю хвігурку? Мій товариш казав, що розуміючі люди купують такі штуки.

Грек подивився, і його лице засвітилося радісною й гордою посмішкою.

— Да! Це мій батько... Запевняю тебе, що він дуже подібний до цього, що ти показуєш. Скільки тобі дати?

— Та скільки? Я грошей не хочу. Давайте хліба й ковбаси, хоч потроху. А я вам, як хочете, іще зроблю щось.

Грек узяв статуетку, поставив її перед собою на конторку.

— Да! Це чисто старий Валіаді. Три фунти хліба і фунт ковбаси! Береш?

— Давайте. Тільки не зразу. Я братиму потроху щодня.

На тому погодились.

Альоша, щасливий, як ніколи, взяв на перший раз фунт хліба і чверть ковбаси. З того він дав по шматочку Чорному. Собака взяв цей подарунок здивовано, клацнув зубами і потім одвернув своє єдине око, щоб не бачити, як довго доїдає свою порцію його приятель. Далі Чорний не витримав: глянув на Альошу. Але в руках у того вже нічого не було. Тоді він підвівся й побіг із двору — десь шукати більшого поживку, бо, роздратований тим шматочком м'яса, не міг більше терпіти голоду.

## XII

Після розмови з Харитоном Матрос ще довго бродив по місту, прислухаючись до гулу юрби, що нарастав, мов хвилі далекого моря. Йому приємно було відчувати на своїй спині чийсь упертий лікоть, що намагався відіпхнути його, пробитись самому наперед. Матрос злився з радісними юнаками, і вперше йому ставало соромно й боляче за свою "робу", так він звав свій подраний лантух.

Він пізно прийшов на вокзал, куди Черв'як цього вечора скликав товаришів. Всі мали поділитися тим, що придбали за день, купити спільно щось на вечерю і потім порадитись про дальше життя. З весною дехто почав одбиватися від гурту. Ромка Свистун десь пропадає вже третій день. Матрос щось собі думає. Так же не можна корішувать.

Було пів на одинадцятую на вокзальнім годиннику, коли Матрос увійшов до зали третього класу і розшукав Черв'яка.

— Слухай, корішок, — сказав до нього Черв'як. — Ми тут усі тебе ждемо, а ти хто й зна де лазиш. Сказано в десять, треба приходити в десять, а нічого козиря гнуть.

— Не шуми, Черв'ячок, — озвався Матрос. — Не шуми, брат, я ж був зайнятий ділом.

— Яким ділом? Сказано в десять.

— Чудак, сьогодні ж празник.

— А, ще там празник. Ромки Свистуна теж немає. Як так работать, так ну його к чіртям. Я зовсім тоді не відповідаю.

— В натурі, — озвалися й хлопці.

— Ну, годі, — сказав Матрос. І Черв'як і хлопці замовкли. — Давайте краще повечеряєм, бо їсти аж кишка болить. А потім я вам, друззя й товарищі, прошю прощення...

— Що?

— За що?

— Від'їжджаю.

Черв'як обвів усіх очима. Хлопці подивилися на Матроса.

— Як же це так, що від'їжджаю? А... а ми як? Матрос посміхнувся і розвів руками.

— Беріть білети і їдьмо разом, коли хочете. Тільки я швидко й повернуся. Іду за корішком.

— За Альошкою?

— Да.

Всі знали про Альошу. Матрос мало не щодня говорив про нього, журився. Тепер ніхто не міг його спинити. Матросові здавалося, що

розмова з Харитоном не залишає сумніву. Він привезе Альошу, влаштує його в художню, а сам дістане якусь роботу. Десь ворушилась надія, що він і їх зможе кудись порозсовувати, коли вони схотять покинути вільну жизнь. Матрос ніби виріс за цей день більше, ніж за довгі роки. Це почуття надавало його словам якоїсь певності й ваги. І ще йому здавалося, що він уже здоровий робітник і що він мусить вивести на пуття Альошу і їх...

Хлопці стояли похнюпившись, не знаючи, що сказати.

— Не журіться, — звернувся до них Матрос. — Якось воно буде. Перезимували ми, не попропадали. І далі не пропадем. Я як бачу, так комітети хочуть знистожити нашого брата, щоб і духу не було...

— А повтікають? Хіба не можна повтікають? Давай на Ростов...

— Дурашка ти, Метелику. Ти не тямиш, що й там знистожать. Комітети ж, як думаєш?

— Та вони скрізь.

— Ну, от.

— І коли їдеш?

— Який перший потяг, з тим і їду.

— Хм. Діло вакса, — кінчив Черв'як. — Ну, давай вечеряти, а там видно буде.

Виявилось, що на вечерю було тільки вісімнадцять копійок. Купили чорного хліба і по маленькому шматочку білого. Так і їли: до чорного прикушували по кавалку білого, аби для смаку.

Потім Матрос попрощався з товаришами, обняв Черв'яка і пішов пробиватись на перон, щоб там десь чекати свого потяга.

Коли потяг став на рейки, він пішов до паровоза і, поговоривши з машиністами, подерся на тендер.

— Давайте лопату, — сказав він до кочегара. Той кинув йому широку брачку. Матрос уперся ногами в купу вугілля і почав підкидати те вугілля до топки, звідки кочегар жбурляв його в криваву горлянку паровоза.

Потяг рушив.

Гордий із себе, Матрос їхав хоч і зайцем, але за власну працю. Машиніст посміхався, дивлячись на нього, як він старанно грів чуба, не відпочиваючи цілу дорогу.

— Що, тяжче, як хапать гребінці? — спитав він раз, коли Матрос знесилений сів на купу.

— Я не хапав, — відповів Матрос і знову взявся за лопату.

Він витримав цілу добу.

Коли потяг прийшов на вокзал, Матрос кинув лопату і, стрибнувши додолу, пішов, похитуючись, поміж вагонів, подалі від кондукторів і вартових.

Місто, що його він залишив так несподівано кілька місяців тому, горіло загадковими вогнями, принадне й вороже в своїй таємничості. Матрос пробився крізь безконечну ланку візників, перебіг через майдан і зупинився.

Тільки тепер, коли він був на ступінь від здійснення свого необміркованого плану, перед ним стало запитання:

"Куди йти?"

Він озирнувся навколо, і неприємне холодне почуття пройшло йому в серце. Він стояв біля району міліції. Ліворуч темніли неосяжні мури губернського суду. В глиб міста простяглися довгою рівною вулицею чотири стрункі гадюки з блискучими залізними спинами. Ними котились трамваї — вагон за вагоном, подзвонюючи самовпевнено, дразливо, і зникали в глибіню перспективи, де підіймався міський театр незрівнянної краси.

Куди податися? Де шукати Альошу? В будинку? Добре, але як його викликати, щоб не засипатись часом самому?

Одійшовши подалі від вартового, що своїм спокоєм ніби давив йому на груди, він знову зупинився. Може статися так, що замість знайти Альошу, влипнеш сам. Напевне йому не забули Пувичку і раді будуть запроторити його кудись, де не дуже-то весело. А втім, треба йти на розвідку. Потім можна буде найти когось із хлопців, хто візьметься сповістити Альошу і викличе його кудись подалі від будинку.

З цією думкою він швидко пішов, майже побіг туди, де містився будинок. І що швидше він наближався, то більше зростала йому якась незрозуміла тривога. Десь ворухнулася думка: "А як його немає там? Що тоді?" Вія навіть зупинився на однім розі і раптом зажадав повернути праворуч і йти надалу, в другий бік від будинку. Та потім примусив себе і пішов просто, затримуючи кроки, ніби боявся швидко в чомусь пересвідчитись.

Йому застигли очі, коли він побачив знайомий будинок майже новим, з рясними вогнями і з білими завісами на вікнах. За тими завісами стояли квіти...

— Тут дєтський дом? — безнадійно поспитав він двірника, що стояв біля свіжих воріт, розглядаючи підозрілу Матросову постать.

— Іди, іди, поки не дав, — сказав той, скручуючи цигарку. — Ич, дом йому. Тут народ живе, а тобі чого?

— Не мурчіть, я маю діло. Куди перевели?

— Порозганяли вашого брата. Куди перевели? Ще там переводить. Порозганяли — і все. йди, звідки прийшов. Панькатись ще. Ич, здоровий. А на роботу?

Матрос побачив, що він нічого не знає від цього рябого "дяді". Те, чого він боявся в думках, що відганяв від себе, не хотів припустити, тепер стало несподіваною, безвихідною дійсністю.

Де взнати? Кого спитати? Місто німе, як камінь.

— Да... виходить вакса, — промимрив він до себе і, заклавши руки в кишені, пішов, похнюпившись, назад.

Втома вступила йому в ноги. Голова стала порожня, але неприємно важка. Ціле напруження, з яким він перебув останню добу, тепер зникло. Хотілося лягти десь під ворітьми й заснути. Але він ішов байдуже, майже напмацки, не помічаючи того, що повертається знову до вокзалу. Він стямився тільки тоді, коли знову побачив перед собою район.

"Тягне мене в міліцію, чи що?" — кволо подумав він і навмисне, в якійсь сліпій спокусі, пройшов повз самого вартового. Той лупнув на нього байдуже, одвернувся. Тоді він пройшов до вокзалу і, ледве пересуваючи ноги, виліз на східці, що перед третім класом. Прихилившись до стіни, він заплющив очі й відчув, як солодка млость звела йому руки, вступила в суглоби і м'язи.

Спати...

Здається, ніколи ще так не хотілося спати...

Щелепи стислися. Густа слина зліпила язик з піднебінням. Все тіло спускалось в якусь темну безодню.

В цю мить щось холодне й слизьке торкнулося до його щоки. Воно лізе по щоці далі, вже біля очей, перелазить на другу щоку, на ніс, на губи. Холодне, неприємне, але з нього йдуть два струмки теплої пари, що повертають йому на мить солодкий спокій. Та це тільки на мить. Сон відлітає раптом, звиклий до тривог і невчасних перерв.

Матрос розплющив очі. В обличчя йому лізла з тихим скавчанням кудлата собача морда. Вона шкрябала кігтями цемент і тикала свій холодний писок у Матросову щоку.

— Пішов, — скрикнув Матрос, але в ту ж мить він раптом затремтів з радості і схопив собаку за велике порване вухо.

— Султан! Брат ти мій!.. Султан?!.. Ах ти ж, собацюго мій... Як же ти пізнав? Здоров! здоров!.. Султанка ти мій! Де ж ти пропадав? Султанка!.. Султан!.. Де це ти був усе врем'я? Га?..

Собака пізнав свого старого хазяїна. Він лизав його з жагою каяття і з буйною радістю рвав на ньому одягу. Потім він зірвався з місця і з тривожним гавканням відбіг від нього на брук. Матрос забув за сон. Він схопився на рівні ноги і з цікавістю стежив за Султаном.

— Що таке? Куди ти? Султан!.. Сюди!..

Але собака пошкутильгав ще швидше, озираючись іноді назад, щоб переконатися, що Матрос біжить за ним.

Матрос уже не питав. Він насилу встигав за Султаном, не маючи часу роздумувати, що значить його тривога. Він біг, як тільки могли бігти його натружені коло важкого вугілля ноги. За кілька вулиць він пізнав Уютну.

— Уютна? Султане, ти знайшов собі хазяїна на Уютній? Та хоч не біжи так, ти, старий, я не такий прудкий, як ти... — Йому було смішно й цікаво: де ж нарешті спиниться його колишній товариш?

Султан добіг до одних воріт, озирнувся, гавкнув до Матроса і, смішно підстрибнувши на трьох ногах через високий поріг хвіртки, подався в двір. Матрос вагався хвилину, потім раптом кинувся й собі за Султаном. З двору він почув болюче знайомий голос. Той голос сердито звертався до собаки:

— Чорний! Ти, бродяга, де пропадаєш?

Собака гавкав, майже божеволів.

— Що тобі? Пішов! Вон!

В цю мить Матрос підбіг до будки, хотів скрикнути, набрав повні груди повітря та так і зупинився з виразом неймовірної радості.

— Альоша! — нарешті вимовив він.

Собака танцював навколо них на своїх трьох ногах. Він ніжно скавчав і хапав їх за руки, в той час як вони кинулись один до одного в дикій, майже звірячій радості.

Довго Альоша не міг збудити Матроса. Натомлений незвичною працею на паровозі, він спав тепер як мертвий. Альоша давно вже приніс від грека рештки своїх харчів, випрохав у Хоми Петровича залізну мисочку і, наламавши в неї ковбаси, сидів перед тим скарбом в нетерпучім чеканні.

Сонце вже викотилось над дахом будинку і почало припікати замурзане Матросове обличчя, висмоктуючи з нього рясний піт.

Нарешті Альоша згубив терпець. Він поклав під ніс Матросові шматок ковбаси — від неї йшов неможливий дух часнику.

Матрос дихнув кілька разів тими draжливими пахощами, плямкнув губами і здивовано відкрив очі.

— Пху! Хто це смердить?

Альоша реготався, соваючи йому ковбасу. Султан, оскаливши рота, хекав, знеможений цим випробуванням його собачого терпіння. Затуманене пристрастю око стежило за ковбасою, немов приковане до неї невидимим ланцюгом. Матрос задоволене посміхнувся.

— Диви. Я, здається, добре спав.

— Ну да, трохи не до обіду, — засміявся Альоша. — Вставай, будемо снідати.

— Ковбаса? Давай хоч ковбасу.

Вони зареготалися, переповнені радістю.

— А де це ти її дістав? — спитав Матрос.

— У грека.

— Що ж то за грек такий?

— Грек Валіаді. Нічого, хороший грек. Я його виліпив, а він каже, що це його батько. Дав фунт ковбаси й три фунти хліба.

— Обдузив.

— Я?

— Чудак! Він тебе обдузив. Ну, та наплювать. Тепер поїдемо і вже годі. Ти вже в художественій.

Альоша не міг вірити. Ніколи ще він не був такий щасливий, як нині. Матросові слова звучали йому в серці. Він прокидався вночі, обмацував свого вірного друга, щоб переконатися, що це не сон, що це є насправді:

Матрос тут, це він прибув учора з далекого невідомого міста й привіз цю радість...

— А я думав, хто й зна, чи й живий ти. Васька Глухий сказав, що тебе витягли з-під потяга. Саме як ти втік... Пувичка ще був у лікарні. Так зі мною тоді щось як зробилося — таке, що я й сам не знаю. Потім Пувичка прийшов з лікарні, так ми з ним побилися, і мене аж до божевільні одвезли. Там я перезимував, от комедія там!.. Брат, самий тобі божевільний!.. Та приставляють: той каже, що він — бог, а той — цар, а той — купець... Я спочатку боявся, а тоді вже й нічого. Потім глини дістав, ліпив там усякі штуки. Ну, якби мені хоч знаття, де ти пробуваєш, то б хоч не так журився.

— Чого ж ти журився?

— Як шкода...

Альоша одвернувся, На очах йому блиснули сльози.

— Брось, дурак, — тихо сказав Матрос. — Що ж ти думаєш, що я не журився? — І Матрос теж одвернувся й засопів носом.

— Так, значить, Пувичка викачався? — спитав він згодом.

— Викачався, тільки він ніколи цього не простить. Він утік, а хлопців десь розташували. Так я оце хотів ночувати на базарі, як вийшов з лікарні: лізу туди з Чорним, а там, чую, Пувичка...

— Ну? Невже Пувичка?

— Я назад. Вискочив — і ходу з Чорним.

— З яким Чорним?

Собака підвів голову. Він уже з'їв свій шматок і тепер здивувався, навіщо його кличуть знову.

— Чорний? А ось.

— Так це ж Султан! Мій Султан. Як мене були приділили в будинок, він десь пропав, аж оце на вокзалі мене знайшов...

Тоді Альоша розповів, як він зустрів Чорного на вулиці біля будинку, як він приходив туди щодня смутний і голодний. Там він давав йому шкуринок, а потім Чорний десь знову пропав, потім знову зустрілись.

Цей старий бродяга умів цінувати дружбу...

— А в мене він був щось років із шість, — сказав Матрос. — Ще до революції.

Собака ніяково моргав оком, добре розуміючи, що розмова йде саме про нього.

— Отож він учора подався шукати собі десь на вечерю... Жду, жду, а його немає. Коли дивлюся... біжить. Підбіг, гавкає, лащяться... Коли дивлюся — ти. От! Ну, як це воно? — Альоша знову захвилювався і відчув, що до горла підступає щось пекуче й вогке. Матрос помітив це і поспішив перебити:

— Значить, Альошко, збираємось. Сьогодні, а хоч завтра і їдемо.

— А як же ми поїдемо?

— Та так і поїдемо. В ящику.

— А Чорний?

— Да, Чорний. То що? І він в ящику.

— А як же це?

— Та вже там побачиш. Ех, якби це хоч трохи грошей. Приїхали б і зразу пінджаки. А то у комітет неприємно йти. Ну, де б його взяти? А продать нема чого?

Обидва засміялися. Що б то вони могли продати?

— Якби тут побути з два тижні та щоб наліпити на продаж попів абощо. Тільки ж не можна. Треба їхать, а то ще того Харнтон потім не знайдеш. А що ти ліпив у лікарні?

— Там отакі дві здорові штуки, одна, знаєш, що ото на бульварі гадюки лазять по людях. Ота, і потім другого чорта я зліпив. От саганий! Там був один Роман, так він намалював, а я тоді зліпив. Тільки ж і не чорт ніби. Грає на дудку, сам із бородою, дві пари крил, а на голові така

шапка рогата, як наче старий корч. Потім ще маленькі штучки. Лікар усе поховав потім. От книг у нього!.. А лістрічеська машина...

Приятелі ще довго розповідали один одному за своє життя і мріяли про майбутнє, забувши за все на світі. Але Матрос іноді зсовував брови і починав неспокійно длубати ще вогку глину Альошиного житла.

— Чого ти, Матросе? — спитав Альоша.

— Та за гроші... Без пінджаків, понімаєш, невдобно йти... Ну, де його взять?

Цього вже Альоша не знав.

— Слухай, — сказав Матрос, приховуючи щось на думці. — Це та лікарня, що на Слободі? Ота в саду? От мені цікаво подивитись. А й лікаря можна побачити? Чи не пускають?

— Навіщо тобі?

— Хіба що? Не маю права?

— А скажи нащо?

Матрос вагався. Він побоювався, що його непрактичний друг зіпсує йому план. А від цього плану, коли його вдасться виконати, залежить, може, їхнє майбутнє. Інакше доведеться залишитися в своїй "робі", чого так гостро не хотів тепер Матрос.

— Я б тобі сказав, якби ти був розумний...

— Тоді скажи. Ти вже, мабуть, щось надумав?

— Нехай оддасть ті твої штучки, їх можна буде продати.

— Які штучки?

— Ну, той... дохтор. Що ж він зафармазонив? Хай оддасть і все. Він їх робив? Значить, нічого замикають у шахву, що не твоє.

— Матросе! — скрикнув Альоша. — Ти мене вбий, а я не піду. Хай вони згорять.

— Не підеш?

— Не піду.

— И-и, мамалига. Не треба! Я й не прошу. Обійдемося без тебе.

Він устав і, не сказавши більше ні слова, швидко пішов із двору. На воротях затримався і кинув:

— Підожди мене тут. — Потому переступив хвіртку і зник.

Альоша чекав його добрих дві години, що здалися йому довгими, ніж ціла їхня розлука.

Він проклинав себе за те, що не пішов разом із Матросом. Тепер він навіть не знає, куди той подався. Було б краще йому самому послухатися Матроса, піти до лікаря й випросити ті штучки, ніж тепер він кинувся невідомо й куди — мабуть, добувати грошей. Та й хіба ж за них можна було щось уторгувати? От біда! Він же не знав, що таке вийде...

Доки ж його ждати?

Давно вже звернуло за обід, а Матрос не приходив.

Нарешті Альоша зовсім загубив спокій. Щось ніби кликало його на вулицю. Він відчув потребу вибігти з двору, наче назустріч якійсь неминучій біді.

Одного разу, ще там, в економії, — він ледве пам'ятає це, — йому захотілося бігти до села, що стояло під горою за панським двором. Щось ніби підкинуло його. Він біг і з жахом відчував, як шалено стукало в грудях, як на голові підіймалося волосся. Добігши до першої хати, він побачив, як троє солдатів тягли якогось чоловіка й били його рушницями. Чоловік пручався в їхніх руках. І в одну мить, двигнувши ногою одного солдата, вдарив другого навідліг кулаком і кинувся тікати. Тоді вдарений приклав до плеча рушницю і, крикнувши "стой", випалив. Чоловік зарив головою об дорогу, заливаючи її кров'ю.

Юрба стовпилась поодаль і, похнюпившись, хрестилася й бликала очима на солдатів. Потому (все це наче вві сні) прибігла його мати, бліда й розтерзана, і кинулась на солдатів з прокляттями. Вона хотіла їм повідирати очі, взивала їх скаженими собаками, билась об дорогу над трупом чоловіка. Розлютований солдат штовхнув її чоботом під серце. Далі він нічого не пам'ятає. Здається, тоді вперше з ним сталося щось подібне до того, що було в будинку. Більше він не бачив своєї матері, її поховали... Хто був той чоловік, він не знав, але, побачивши його вперше на житті, не забуде до смерті. Конаючи, він глянув на Альошу широкими очима, і в них йому блиснув останній вогонь. Це було так давно, на ранішній зорі дитинства, що тільки тепер, коли знов захотілося бігти невідомо куди, Альоші пригадалося те забуте почуття.

Він схопився з землі. Кинувся стрімголов за ворота. Зупинившись на мить, коротку, як сама тривога, він раптом повернув ліворуч і подався довгою вулицею.

Біг він не пам'ятає скільки. І ось перед зеленими воротами району він раптом зупинився. Від того, що він побачив, йому стислося й захололо серце: міліціонер вів Матроса, міцно тримаючи його за плечі, а збоку скакав Пувичка.

— Ведіть його, ведіть! А що, попався, вбивця!.. Будеш ножем різати? Тоді не вловили, то тепер узнаєш.

Перед ними прочинилася тяжка хвіртка з маленьким загратованим віконцем.

— Стійте! — хотів скрикнути Альоша.

Але крик той застряв у горлі. Він кинувся за ними. Та в ту хвилину хвіртка за Матросом зачинилася, а Пувичка в'юном вислизнув поміж вартових і подався в завулок. Другий міліціонер, що стояв біля воріт, посміхнувся, похитав головою. Тоді Альоша підбіг до хвіртки і вдарив у неї кулаками.

— Пустіть! Пустіть до Матроса! Пустіть! Я свідок. Вартовий одвів його рукою і посварився на нього.

— Ану, забирайся звідси.

— Пустіть! Дядьку! Пустіть! Матрос не винний, — знову рвонувся Альоша.

— Та ти мені що? Будеш отут крик підіймати? — незадоволене вже сказав вартовий. Він стукнув у хвіртку, відчинив її і попхнув Альошу через поріг.

— Візьміть його до старшого!

Цього тільки й жадалось Альоші.

В першій же кімнаті він побачив Матроса.

— Альошко?! — шепнув Матрос. — Пувичка, дрянъ, засипав... А я вже й гроші маю...

— Де ти взяв?

— Ц-ц.

— Що ж тепер буде?

— Не знаю...

Міліціонер, що сидів за столом, повернувся до них. Це був товстий і веселий чоловік. Пасок на ньому ледве сходився та й то не по животі, а під животом. Він примружив маленькі веселі очі, що сіріли десь за м'якими могилками, і став розглядати хлопців.

— Отряхи! Щось уже наброїли?

— А де старший? — спитав той, що привів Матроса. — Наброїли... Цей герой шпортнув ось цього ножем.

Альоша і Матрос глянули один на одного.

— Коли? — не витримав Альоша. Міліціонер раптом обернувся до нього. Він не чекав нічого подібного.

— Ти ж сам... — і зупинився. — Що за чорт? Це ж ти казав?

— Що казав? То Пувичка. Матрос сіпнув його за штани.

— А ти звідки взявся? — сердито крикнув міліціонер. — Де той, другий? Той хуліган десь там, — пояснив він тому, що сидів за столом, і хутко вийшов із кімнати.

Хлопці мовчали. Той, що сидів за столом, ще раз їх оглянув і весело засміявся.

— Ох же й отряхи! Та хто ж кого шпортнув? Тебе? — спитав він Альошу.

— Мене? Матрос? — Альоша мимоволі й сам посміхнувся, хоч йому було зовсім не весело. — Матрос мене ніколи не зобидить. Ми з ним на роботу їдемо.

— На роботу? От так робочі!

— А що ж, — презирливо сказав Матрос. — Канешно, на роботу. А що той вуркаган на мене капає, так я скажу по правді: щастя його, що я в'їжджаю.

Увійшов міліціонер і розвів руками.

— Немає. Бігло ж чортеня, уже на хвiртці було... І десь зникло... Куди їх, цих героїв?

Товстий подивився на хлопців, подумав і сказав:

— Та хто його знає. Замкни в ту камеру, поки старший. Ну, хлопці, потрудіться. Робочі... Х-х-х-хо-хо!..

Коли вони залишились у кімнаті, де вже сиділо кілька чоловік в густих хмарах диму, Альоша схопив Матроса за груди і затремтів від плачу, що проривався йому крізь скупі слова:

— Пропало? Не поїдемо? Все тепер пропало...

Матрос сам почував себе не дуже добре. Проте він заспокоював Альошу.

— Чудак! Чого ти сомніваєшся? От ще... тряпка!

А що далі, то й Матрос не міг того сказати. Тихо сиділи, притиснувшись один до одного. В коридорі гупали чийсь чоботи. Було тоскно. Болюче стискалося серце. Поволі стало смеркати. Хтось вилаявся і спробував почати якоїсь пісні.

Мабуть, старшого не було цілий час. У кімнаті блиснула електрика. Люди, що там сиділи, почали якусь жваву розмову, та ні Матрос, ні Альоша до неї не встрявали. Вони думали про свої плани, що їх так несподівано порушив Пувичка.

Так їх застукала ніч. У коридорі стихли кроки. Тільки глухе дрижання стін нагадувало, що місто за ними кипить нічним життям. У камері почали вкладатися спати.

Тільки Матрос цілу ніч не стуляв очей. Альоша знемігся — його побороло це нагле безглузде лихо, і він дрімав, зігнувшись у кутку. Матрос дивився на нього з новим, незнайомим досі почуттям. "Спить, — думалось йому. — Ех, тряпка. Ради нього засипався, а воно, лахудра, ні к чорту. Вже й злякався. А що б ти робив без мене? Зі мною то все одно не пропадеш, а от без мене?.. Коли б тільки вирватись, побачиш, що значить Матрос. Ти ще тільки рився в кізяках, а я вже хліб заробляв, казани чистив..." Він відчував свою зверхність над приятелем, і це сповнювало його новою силою, гордою, незламною, а разом і любов'ю до Альоші.

...Ранком, лиш тільки забринів день, хлопці вже сиділи, разом поглядаючи тривожними очима на двері.

Години тяглися неможливо довго. Здавалося, що пройшло вже найменше, як три дні. І ніхто не приходить, ніхто не кличе їх на розправу.

Їм принесли їсти. Вони й не торкнулися до хліба. Тільки Матрос похмуро набив і ним свої кишені.

День проходив...

— Пропали... пропали... — шепотів Альоша. — Дивися, їх кличуть, а нас ні.

— Мовчи, хіба їх кличуть на волю?

— А куди ж?

— У допру, — кинув Матрос.

Після того знову мовчали майже до вечора.

Та ось загриміла щеколда. Товстий стояв на дверях, дожовував якийсь смачний шматок і шукав когось своїми веселими очима.

— Де ви тут, робочі? Х-х-хо-хо! Виспались? Ану-ка, потрудіться вийти.

Хлопці схопилися обидва разом і кинулися до дверей.

— Сюди потрудіться.

Вони увійшли в ту саму кімнату, де були вчора. За столом сидів тепер той "старший".

— Ось вони, герої труда! — зареготав товстий. — Красота!.. Прямо, кажуть, їдемо на роботу.

Матрос поважно сказав:

— У натурі. Вже й у комітеті почти що договорився. А він у школу.

Старший кинув на них один пронизливий погляд, непомітно всміхнувся в підборіддя.

— Нащо ви їх привели? — тихо спитав він товстого.

— Та це не я. Це — Гаврилюк. Донощик утік, а з цими що робити?

— Виведіть їх за ворота... Ану, хлопці, щоб і духу вашого тут не було. Фіть! Мороки не мали...

Хлопці разом, не встигши сказати й слова, з копита рвонулись до дверей. Товстий зареготався їм услід.

Вони прибігли на Уютну, щоб гукнути Чорного і попрощатися з Хомою Петровичем. Хома Петрович подивився на Альошу, покректав, запалив свою люльку. Глянув на Матроса. Щетина йому настовбурчилася, брови зсунулись гострими кущиками, він одвернувся.

— Везеш, то вези, та гляди хлопця. Сам бандит добрий, та ще й його тягнеш.

Хлопці стояли, понуривши очі в землю. Потім Матрос покрутив головою і кинув до Хоми Петровича:

— Чого ви так? А може, я з рожденія пролетарій.

— Та вже ж...

— От вам і та вже ж... Так що нема чого й агітірувать. Спасіба за квартиру і збирайсь, Альошко.

— А... де ж це Чорний? — спитав Альоша. — Чорний! Ня!

Але Чорного не було. Хлопці не могли його догукатися. Хома Петрович довго мовчав, та, бачачи, що хлопці готові й три дні його шукати по місту, відкрив їм сумну пропажу.

— Спіймали Чорного... Добігався, — вимовив він. — На цей раз не вирвався.

...Наче хто ножем провів Альоші по серцю. Він зблід і з жахом подивився на Матроса. Те, чого він давно боявся, сталося тепер, коли все готове, щоб їхати.

Матрос заскреготів зубами.

— Пропав! От чортові гицелі, — вилаявся і плюнув просто перед себе, ніби в вічі тим гицелям, а разом і в вічі своїй минувшині...

Товарний потяг ішов задумано, повагом, залишаючи позад себе зелені вогні. Роздоріжжя гриміли під колесами — відходили в безвість. А на платформі з пресованим сіном, зарившись між тугими пакунками, лежали Матрос і Альоша. Зігріті власним диханням, вони дивились на зорі, що не зникали з своїх високих чат, скільки не біг потяг.

Зорі кликали їх, намагнічували їм серця.

— Везу, вез-у-у-у! — гукав потяг.

— А на пінджаки таки маємо, — гордо промовив Матрос. — На, подивися.

Він вийняв з глибокої кишені білясту асигнацію і передав Альоші.

— Скільки ж це? — спитав Альоша, сумний від спогадів про Чорного.

— Десятка, — спокійно відповів Матрос. — Лікар не схотів віддати тих чортів, що ти наліпив. Значить, кажу, платіть десятку не менш, нам треба на пінджаки. Заплатив.

Матрос замовк.

Потяг проходив глухий півстанок.

Сяйво одинокого ліхтаря упало на Альошине обличчя. На ньому горіло двоє великих зеленкуватих очей, неймовірно розкритих. Здавалося, що вони дивляться в майбуття.

— Коли ми будемо там? — тихо спитав Альоша. Матрос відповів радісно, твердо:

— Завтра.

1927